

KÛFE'DE HANEFÎLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI VE MEDİNE HADİSÇİLİĞİ*

How Hanafism Came to Originate in Kûfe and Traditionalism in Madina

YAZAR: CHRISTOPHER MELCHERT

CHRISTOPHER MELCHERT HALEN OXFORD ÜNİVERSİTY ORIENTAL INSTITUTE'DE PROFESÖR OLARAK ÇALIŞMAKTADIR.

ÇEVİREN: TUĞBA ALTUNCU

ARŞ. GÖR. DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

tugba.altuncu@deu.edu.tr

KÛFE'DE HANEFÎLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI VE MEDİNE HADİSÇİLİĞİ

Özet

İslam hukukundaki Hanefî ve Mâlikî şahıs ekollerinin, erken dönem Kûfe ve Medine bölgesel okullarından doğduğu ifade edilmektedir. Gelişen Maliki içtihadlarının bölgesel zemini, *el-Müdevvene* gibi eserlerde mevcut iken; erken dönem Hanefî eserleri, Ebû Hanîfe ve onun öğrencilerine odaklanmaktadır. Bu sebeple [mezhebin] bölgesel ortamını tespit etmek oldukça zordur. Halife İbn Hayyât'ın ve İbn Sa'd'ın biyografik sözlükleri [tabakât], Kûfe'de, Hicaz bölgesiyle aynı oranda faal muhaddis/gelenekçi olduğunu göstermektedir. Üstelik, İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ı, onun Hanefî mezhebini Kûfe ile değil Bağdat ekolu olarak değerlendirdiğini ortaya koymaktadır. Fesevî'nin *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-Târih* adlı eseri, Hanefî hukukunun Kûfe arka planının -daha genel olarak Kûfe'nin re'y ile, Medine'nin hadis ile tanımlanmasının- ancak IX. yüzyılın sonlarında ortaya çıktığını belirtmektedir.

HOW HANAFISM CAME TO ORIGINATE IN KÛFE AND TRADITIONALISM IN MADINA

Abstract

The Hanafi and Maliki personal schools of law are said to have derived from the earlier Kûfen and Medinese regional schools. The regional stage of developing Maliki jurisprudence is plain in works such as the *Mudawwana*, but early Hanafi works are already focused on Abu Hanifa and his disciples, so it's difficult to establish regional stage of the sect. The biographical dictionaries of Khalifa Ibn KHayyât and Ibn Sa'd show that there were active hadith scholars/traditionists in Kûfe equally with the Hijaz. Moreover, the *Tabaqat* of Ibn Sa'd shows that he considered the Hanafi school Baghdadi, not Kûfen. *Kitab al-Ma'rifa wa-al-tarikh* of Fasawi shows that the Kûfen background of Hanafi jurisprudence, more generally with the identification of Kûfe with ra'y and Medina with hadith, emerged only later in the ninth century.

* Christopher Melchert, "How Hanafism Came to Originate in Kûfe and Traditionalism in Madina", *Islamic Law and Society*, Vol. 6; No: 3, 1999, p. 318-347. Bu çalışma, Sosyal Bilimler Araştırma Konseyi ve büyük ölçüde Birleşik Devletler Enformasyon Ajansı tarafından sağlanan burs ile yapılmıştır. (Çevirmen Notu: Metnin çevirisi esnasında ihtiyaç duyduğumuz açıklamaları köşeli parantezlerle verdik. Bu nedenle orijinal metinde yazara ait köşeli parantez ile verilen ifadeler çevirmen notları ile karışmaması için normal paranteze dönüştürülmüştür. Yine metnin aslında olmayan Hz, İmâm gibi saygı ifadeleri bizlere aittir. Konunun daha iyi anlaşılması için gerekli gördüğümüz yerlere dipnotlar ekledik. Bu nedenle, orijinal metinde yer alan dipnot numaraları farklı olabilmektedir. Bununla birlikte yazarın koyduğu dipnotlarda bir eksiltmeye gitmedik.)

İslam Hukukunun mevcut Sünni mezhepleri, Ebû Hanîfe (150/767), İmam Mâlik (179/795), İmam Şâfiî (204/820), Ahmed b. Hanbel (241/855) gibi sekizinci ve dokuzuncu yüzyılın hukukçularıyla adlandırılmıştır. Ayrıca, öne çıkan “literalizm” ilkesinden sonra Dâvûdiye mezhebi, kimi zaman Zâhirî olarak anılsa da,¹ Dâvûd ez-Zâhirî (270/884) ve İbn Cerîr et-Taberî (310/923) de kendi adları ile isimlendirilen önemli mezheplere sahiptirler. Büyük ölçüde, ilk dönem Müslüman İslam hukuk tarihçelerini müteakib, Joseph Schacht, bu okulları başarılı yerel, bölge okulları olarak nitelendirmiş; Kûfe bölgesindeki hukuku Hanefilik olarak, Medine bölgesindeki hukuku ise Mâlikilik olarak hayatta kaldığını belirtmiştir.² Yakın zamanda George Makdisi, İslam Hukuk mezheplerinin gelişimindeki belirgin üç merhaleye dikkat çekmiştir. İlki yani “bölgesel okullar” (İslam hukukçuları kendi uygulamalarını bilinçli bir şekilde bir takım büyük ve küçük şehirler ile tanımladıklarında) sonra “şahıs okulları” (İslam hukukçuları kendi uygulamalarını bazı kişilerin uygulamaları ile tanımladıklarında) son olarak da “fikhî mezhepler” [guild schools] (kişisel olmakla birlikte aynı zamanda İslam hukukunun uygulama ve teorisini düzenleme hususunda özel bir otoriteye sahip çıkan ve yerel önderleri ile tanınan kısım).³ Fakat ortada gerçekten belirlenebilen doktrinleriyle birlikte bölgesel bir gruplaşma var mıydı veya her büyük merkez, diğer yerel hukukçulara benzer daha fazla özellik taşımayan münferit öğrenci halkalarıyla, mezhepleri hakkında konuşabileceğimiz tamamen özgün hukukçulara sahip miydi? Arap gamedinin bölgesel ekolleri, başlangıca yönelik izdüşümleri açıkça ortaya koymaktadır. Niçin İslam Hukukunun bölgesel ekolleri aynı şekilde olmasın?

Mevcut olan hukuki literatüre dayanarak erken dönem İslam fikhini tespit edebileceğimiz boyut, tartışmalı bir problem olarak kalmaktadır. Harald Motzki, Abdürrezzak'ın *Musannef*'ine dayanarak, erken dönem Mekte hukukunu çözümleyen dikkate değer, iyimser bir kişiydi.⁴ Diğer uça yer

¹ İbn Ahdâr'ın (429/1038) Ahbâru Ehli'z-Zâhir olarak; Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin de Tabakâtü'l-Fukaha olarak adlandırdıkları eserleri, Zahiriye mezhebine dair bir bölüm ayıran ilk biyografik sözlüklerdir. Önceki yüzyıla ait atıflar, örneğin; İbnü'n-Nedîm'in el-Fihrist'i, Harizmî'nin Mefâtihi'l-Ulûm'u Makdisî'nin, Ahsenü't-Tekâsim'inde olduğu gibi, genellikle Dâvûdiye mezhebine veya Dâvûd'un öğrencileridir. İslam hukukunda zahirilikle tanınan ilk dönem şahıslarının Dâvûd ve onun takipçileri ile doğrudan bir bağlantısı olabileceği gibi olmayabilir de. Örneğin, İsfahanlı kadı ve süfi yazar İbn Ebî Aşım en-Nebîl (287/900) ve Süfi İbnü'l-Arâbi (341/952?) gibi.

² Daha fazlası için bk; Joseph Schacht, “The School of Law and Later Developments of Jurisprudence”, Law in the Middle East, Cilt: 1, 57-84; Origin and Development of Islamic Law, ed. Majid Khadduri, Herbert J. Liebesny (Washington D.C: Middle East Institute, 1955); ayrıca, The Origins of Muhammadan Jurisprudence (Oxford: Clarendon Press, 1950), 239,248,306.

³ George Makdisi, “Tabaqat-Biography: Law and Orthodoxy in Classical Islam” Islamic Studies (Islamabad), xxxii, 1993, 371-396.

⁴ Harald Motzki, Die Anfänge der Islamischen Jurisprudenz: Ihre Entwicklung in Mekka bis zur Mitte

alan Norman Calder ise Ebû Hanîfe, Şâfiî ve diğer ilk dönem temsilcilerinin ameli uygulamalarının aslında yeniden elde edilemez olduğunu iddia etmektedir.⁵ Calder'a karşı daha güçlü deliller, Muvatta'nın mevcut el yazmalarından ve Calder tarafından tartışılmayan tahkiklerinden düzenlendiği için; Muvatta'nın nakliyle yetinmek zorunda kalmışlardır.⁶ Daha az ikna edici olanlar ise tashih edilmemiş, naklin tamamlayıcısı olan isnadlardan ve zaman içinde zikredilen diğer başka görüşler üzerinden elde edilen argümanlardır. Calder'ın, *Muvatta'yı Müdevvene'den* sonraya yerleştirdiği edebi-tarihi deliline yönelik doğrudan ve dogmatik olmayan bir yanıt da gözden kaçmaktadır. Esas olarak, onun Malik'e odaklanması ve Nebevî hadislere olan riayeti, Müdevvene'nin Medine hukukçularının görüşlerine daha tafsilatlı olarak müracaatından mâkul bir şekilde önce gelmektedir.⁷ Calder'ın savını ortadan kaldıracak galib gelici cevap ile ilgili olarak, erken dönem Hanefî ve Şâfiî eserlerine gelindiğinde ise biz hala tereddütte kalmaktayız.⁸

Erken dönem İslam akidesi tarihi, buna dair metinlerin tam olarak korunamaması ve düzensiz bir şekilde hayatta kalmasından dolayı, doğal olarak karmaşık bir hale gelmiştir. Gelişmekte olan Mâlikî ekolüne dair bilgimiz, bu ekolün özellikle Mısır ve Batı'da gelişmesinden dolayı, nisbeten daha iyi durumdadır. Örneğin, Sahnûn'un *el-Müdevvene'sine* dayanarak; Calder, (özellikle Yahya b. Yahya'nın rivayeti olan) İmam Mâlik'in *Muvatta'sında*; hadis hakkında (1) Hz. Peygamber'in sözlerinin sahabeninkilerden daha değerli olduğuna ve (2) Malik'in onların itibar sahibi bir hafızı olduğuna dair keskin bir vurgu yaparak VIII. yüzyılın Hicaz âlimlerinin üzerinde yoğunlaşan Mâlikî öğretisinin oluşum aşamalarını açıkça ortaya

des 2./8. Jahrhunderts (Stuttgart: Franz Steiner, 1991); aynı yazar, "The Musannaf of Abd al-Razzaq al-San'ani as a Source of Authentic ahadith of the First Century A.H." *Journal of Near Eastern Studies*, 1, 1991, 1-21.

⁵ Norman Calder, *Studies in Early Muslim Jurisprudence*, Oxford, Clarendon press, 1993.

⁶ Miklos Muranyi "Die Frühe Rechtsliteratur Zwischen Quellenanalyse und Fiktion", *Islamic Law and Society*, iv, 1997, 224-241. Calder el yazmalarının tarihlendirilmesi hususundaki düşüncelerini belirtmektedir. *Studies*, 38. Aynı zamanda bkz. Yasin Dutton, "Amal v. Hadith in Islamic Law: The Case of Sadl al-Yadayn (Holding One's Hands by One's Sides) When Doing the Prayer" *Islamic Law and Society*, iii, 1996, 13-40. (Özellikle 28-33)

⁷ Calder, *Studies*, 36-37. Abdulmecid Türkî, "Le Muwatta' de Mâlik, ouvrage de fiqh, entre le hadith et le ra'y, ou Comment aborder l'étude du Mâlikisme Kairouanais au IV/Xe siècle", *Studia Islamica*, no. 86, 1997, 5-35.

⁸ Örneğin, Jonathan Brockopp Abdullah b. Abdulkhem'in Muhtasar'ıyla yaptığı üçleme yoluyla Muvatta'daki bazı öğretilerin Mâlik'e kadar gitmesi gerektiğini sabırla isbât ediyor. Risâle'nin hiç şüphesiz Şâfiî'ye kadar uzandığını varsayıyor ve el-Müzenî'nin hocasının metodolojisini göz ardı etmektен çekinmediğini anlatıyor. Jonathan E. Brockopp, "Early Islamic Jurisprudence in Egypt: Two Scholars and their Mukhtasars" *International Journal of Middle East Studies*, 30 (1998), 167-182. Cf. Schacht'ın Goldziher'in Hz. Peygamber hadisine şüpheli yaklaşımı konusundaki yorumu "Bu parlak keşif, bazı sonraki yazarlar, müsbet sonuçlara duydukları arzu nedeniyle, teoride Goldziher'in yöntemini kabul edip pratikte en aza indirmeye eğiliminde olsalar dahi; erken dönem İslam kanunu ve hukuku üzerine tüm ciddi araştırmaların esası haline gelmiştir." Schacht, *Origins*, 4.

koymuştur.⁹ Bu da, Mâlikî ekolü için, Schacht'ın bölgesel aşama teorisinin doğrulanmış olduğunu göstermektedir.

Ne yazık ki Mâlikîliğin Müdevvene safhasına karşılık gelen bir Hanefî hukuk kitabı mevcut değildir; yani, Şeybânî'nin kitapları ve dokuzuncu yüzyılın ortasındaki diğer mevcut Hanefî eserleri zaten, neredeyse sadece Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye odaklanmış durumdadır. Hanefî mezhebi, Mâlikî mezhebinin Hicaz bölgesine tekâbül eden, daha erken bir Kûfe safhasına sahip midir? Schacht'ın bölgesel ekol teorisi burada böyle bir aşamayı varsaymıştır; ancak yalnızca fıkıh literatüründen bunun kanıtına ulaşamaz görünmektedir. Çünkü Irak tarafında önemli kilit eserler ya kaybolmuştur ya da böyle eserler mevcut olsa dahi neredeyse hiç yayınlanmamıştır. (İstanbul'a gidip bize Muallâ b. Mansûr'un *Kitâbu'n-Nevâdir*'ini anlatacak biri çıkar mı?¹⁰)

Şimdilik, literatürün diğer bir bölümünde, özellikle de tabakât türü eserlerde daha fazla delile ulaşılabilmektedir. Buna karşılık IX. yüzyıldan kalan oldukça az sayıda Hanefî eseri, bizim için ulaşılabildir. Bu dönemin uzmanları tarafından yazılmış üç biyografik sözlük: İbn Sa'd'ın "*Tabakâtü'l-Kübrâ*"sı (230/845), Halife ibn Hayyât'ın (240/855) "*et-Târîh*"i ve "*Tabakât*"ı tashih edilmiş ve yayınlanmıştır. IX. yüzyıldaki Irak *ricâl* tenkidi ile ilgili bazı koleksiyonların, "biyografik sözlükler" olarak adlandırılması yeterince isabetli görünmemektedir fakat ben bunları mümkün olduğunca çok kontrol etmeye çalışacağım. Bu yüzyılın sonlarından itibaren, Buhârî'nin (256/870) *et-Târîhu'l-Kebîr*'i, muhaddisleri büyük ölçüde nitelikleriyle değil isimleriyle tanımladıkları bir çalışmayla sonuçlanmıştır. Bu nedenle ben bu konuyu başka bir yerde incelemek üzere bir kenara bırakıyorum. Yine aynı şekilde, Ebû Zûr'a er-Râzî'nin (264/878) "*ed-Duâfâ*"sı ve Ebû Zûr'a ed-Dımeşkî'nin (281/894) "*et-Târîh*"i gibi daha az insicamlı olan birkaç çalışmayı da bir kenara bırakıyorum.¹¹ Karşılaştırmaları zorlaştıran bu sonraki dönem çalışmaları muhtemelen Irak bakış açısını zaten ifade etmemektedir. Fakat el-Fesevî'nin (277/890) *Kitâbu'l-Ma'rife ve't-Târîh* adlı eseri; özellikle Basra bakış açısını yansıtan, bu yüzyıldaki Irak fakihlerinin durumu-

⁹ Calder, *Studies*, 11-12; 16-17; 21-24.

¹⁰ Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen schrifttums*, 9 vols. to date (Leiden: E.J. Brill, 1967-) vol. 1, 434.

¹¹ Sa'dî el-Haşîmi, Ebû Zûr'a er-Râzî ve Cuhûduhu fî's-Sünneti'n-Nebeviyye, el-Câmiatu'l-İslâmiyye, Medine, el-Meclisu'l-İlmî, İhyâu't-Turasu'l-İslamî, 3,3 vols, 1402/1982; Ebû Zûr'a ed-Dımeşkî, *et-Târîh*, ed. Şükru'llah Nîmetullah el-Kücânî, 2 vols. Şam, Mecmeu'l-Lugati'l-Arabiyye, 1980, Halil Mansur tarafından notlar ilave edilerek yeniden sayfalandırılmış ve takdim edilmiştir. Beyrut, Daru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 1996.

na oldukça iyi bir şekilde tamamlayarak tanıklık eden IX. yüzyıldaki diğer bir biyografik çalışmadır.

Benim planım bu kitapların her birini sırasıyla incelemektir. İlk olarak, Hanefî, Mâlikî ve Şâfiî mezhebinin taraftarlarının, kendilerini hem ilk dönem çalışmalarda hem de sonraki biyografik sözlüklerde nasıl nitelediğini araştırmak, ikinci olarak, din adamları arasında açıkça görülen bölünmeleri tespit etmektir. (Hanefilik için ana listem es-Saymerî'nin (436/1045) "*Ahbâru Ebî Hanîfe*"sinden,¹² Mâlikîlik ve Şâfilik için İbn Abdilberr'in (463/1071) "*el-İntikâ*"sından gelmektedir.¹³) Bununla birlikte, iddiam odur ki, bu eserler Hanefî mezhebinin merkezinin aslında Bağdad olduğunu öne sürmektedir. Dahası, Hanefîliğin kökeninin bölgesel Küfe ekolünde olduğu düşüncesi, Küfe'deki re'yin Medine'deki hadisçiliğin aksine Basra gelenekselciliği ile eşit olarak geliştiğini öne sürmektedir.

Halife İbn Hayyât

İbn Hayyât¹⁴, yaşadığı dönemdeki büyük rical tenkitçileri tarafından cerh edilmiş önemi az olan Basralı bir hadisçidir.¹⁵ Onun "*Târîh*" adlı eseri, esasen çok sayıda doğum ve ondan daha fazla sayıda vefat tarihleriyle birlikte bazı şahıs isimlerinin listesini kapsayan İslam tarihinin muhtasar bir kronolojisidir. Halifelerin isimlerinin altında çoğu kez onların kaduları listelenmiştir. İbn Hayyât'ın eserinde yer alan son tarih 232/846-847'dir. İbn Hayyât metinler hala karakteristik olarak sabit olmadığı bir dönem içerisinde vefat etmiştir. Ancak ben "*Târîh*"i daha sonraki bir tarihe havale etmeye sebep olabilecek metinsel bir ifadenin olup olmadığını araştırmadım.

Hanefî mezhebi ile ilgili olarak, "*Târîh*", hem vefatı 150 yılı ile kaydedilen Ebû Hanîfe'nin kendisinden, hem de Saymerî tarafından Ebû Hanîfe'nin önde gelen ashabı ve en yakın öğrencileri arasında sıralanan çok sayıda kişiden bahsetmektedir. Eser, vefat tarihlerine göre listelenmiştir: Zâide (161) Hibbân ibn Ali (171), Ebû Yûsuf (182), Fudayl ibn İyâd (187), Muhammed eş-Şeybânî (189), Yûsuf b. Hâlid es-Semtî (190), Hafs b. Gıyâs (194), Vekî' b. el-Cerrâh (197), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (198), Muallâ b. Mansûr

¹² Es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih*, Silsiletü'l-Matbûat, 13, Haydarabad; Matbaatu'l-Maarif eş-Şarkıyya, 1394/1974) Diğer baskı (Beyrut, Dâru'l-Kütüb'l-Arabî, 1976)

¹³ İbn Abdilberr (463/1071), *el-İntikâ fî Fedâilî'l-Eimmeti's-Selâseti'l-Fukahâ*, Kahire, Mektebetü'l-Kudsi, 1350, 48-63, 104-115.

¹⁴ Bir karışıklığa sebebiyet vermemek için orijinal metinde geçen [Khalifa] "Halife " yerine bundan sonra "İbn Hayyât" veya "Halife İbn Hayyât"ı tercih edeceğiz. (Çevirmen not).

¹⁵ İbn Hacer, "*Tehzibu't-Tehzib*" 12 vols, Haydarabad, Meclisu Dâiratü'l-Maârifî'l-Nizâmiyye, 1325-1327, vol. 3, 160-161.

er-Râzi (211), Ebû Âsım ed-Dahhâk b. Mahled (212) Abdullah b. Dâvûd el-Kuraybî (213), Muhammed b. Abdullah el-Ensâri (215), İsâ b. Ebân (221). Çeşitli halifelerin kadı ve valilerinin listesinde, ek olarak Kâsım b. Ma'n, Hasan b. Ziyâd el-Lu'luî, İsmâil b. Hammâd b. Ebî Hanîfe ve Muhammed b. Mukâtil er-Râzî zikredilmektedir. Kısacası, her ne şekilde olursa olsun "Tarih" asla ne İslam hukuku ekollerinden ne de listede yer alan hadisçiler ve kadılar arasında bir bağlantıdan söz etmektedir. Bu yüzden biz, İbn Hayyât'ın, bu kişilerden herhangi birini Ebû Hanîfe ile ilişkilendirip ilişkilendirmediğini söyleyemeyiz.

Malikî mezhebine gelince, İmâm Mâlik'in doğum tarihi Emevî halifesi Süleyman ile ilgili başlığın altında yazılmıştır. Vefat tarihi ise 179'dur.¹⁶ *Târîh*, İbn Abdilber'r'in İmâm Mâlik'in önde gelen öğrencileri arasında saydığı kişilerden yalnızca iki tanesinin ismini zikretmektedir: Ma'n b. İsâ (198), Abdullah b. Ka'nebî (220). Her ikisinin de beklenildiği şekilde, İmâm Mâlik ile açıkça bağlantısı kurulmamıştır. Ne Şâfiî ne de onun önde gelen öğrencileri *Târîh*'te yer almaktadır.

İbn Hayyât'ın *Tabakât*'i, *Târîh*'ine nisbetle daha sonra ortaya çıkmıştır. Onda bahsedilen son vefat tarihi 236/850-851'dir.¹⁷ *Tabakât*, *Târîh* ile aynı olan çok sayıda bilgi sunmaktadır. Fakat o, öncelikle soy ve şecere ile ilgilenmiş; bu yüzden de tarihler kadar aile isimleri de belli bir sistemle verilmiştir. Sahabîler arasında Abbas oğulları, ardından Hâşimî oğullarının geri kalanı önce gelir; sonra Ümeyye oğulları ve diğerleri nakledilmektedir. Daha sonra ise sahâbenin yerleştiği Kûfe, Basra, Medine, Mekke, Mısır, Suriye gibi çeşitli büyük şehirler listelenmiştir. Her bir bölgede yer alan sahabîler, şecerelerine, özelde de Hz. Peygamber'e yakınlık derecesine göre tanzim edilmiştir. Halife ibn Hayyât, kişinin Müslüman olma sırasını dikkate almamaktadır.¹⁸ Tabiûn ve sonraki nesiller yalnızca buldukları mekânlara göre listelenmektedir. Eserde bazı *mevâli*¹⁹ isimleri de yer almaktadır. İsimlerin yanı sıra, vefat tarihlerini ve nisbeten biraz daha fazla vefat yerlerini belirtmektedir. Sika, zayıf vb aşına değerlendirmelerin ge-

¹⁶ Halife İbn Hayyât, et-Târîh, thk. Ekrem Ziya Umerî, 2. Baskı, Şam, Dâru'l-Kalem, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1977, 318, 451.

¹⁷ Halife İbn Hayyât, Kitâbu't-Tabakât Rivâyetü Ebi İmrân Mûsâ et-Tüsterî, thk. Ekrem Ziyâ Umerî, Bağdat, Matbaatü'l-Anî, 1387/1967, 229; Kitâbu't-Tabakât, thk. Süheyl Zekkâr, 2. Baskı, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1414/1993, 400. Bu sonuncusu, görünüşe göre Zekkâr'ın ilk baskısıyla aynı metindir. (Şam, Vizâratü's-Sekâfe, 1967), Maalesef değiştirilmiş sayfalandırma mevcuttur. Söz konusu isimler indekslerde kolaylıkla bulunabilir. Diğer taraftan "U" Umerî'nin yaptığı ilk baskıya, "Z" Zekkâr'ın yaptığı ikinci baskıya işaret eder.

¹⁸ Ekrem Ziya Umerî, "Mukaddime", Halife ibn Hayyât'ın Kitâbu't-Tabakât, thk. El-Umerî, 38.

¹⁹ Mevâli: Arap asıllı olmayan kişiler

nel değerlendirmeler olmamasına rağmen, bir hadisçi olarak Halife İbn Hayyât'ın ilgisi, Hz. Peygamber'den hadis nakleden kimseler hakkındaki bölümlerde ortaya çıkmaktadır. İbn Hayyât'ın hadis ile alakası, eserinin başarılı bir tabakat eseri olarak kimlik bulmasında da ortaya çıkmaktadır. Bu durum sadece doğum ve ölüm tarihlerinde değil açıkça isnadları delil olarak kullanması ve hadis rivayetlerini destekleyen otorite ravi zincirlerinde de ortaya çıkmaktadır.²⁰

Ebû Hanîfe, *Tabakât*'ta ilkinde bir Kûfeli olarak diğerinde ise Bağdat'a yerleşen kişilerin arasında olmak üzere iki kez geçmektedir. *Tabakât* daha sonra Ebû Hanîfe'nin önde gelen öğrencileri arasında sıralanan çok sayıda kişiyi de zikretmektedir. Kûfelilerin arasında, Kâsım b. Ma'n, Mindal b. Ali, Zâide b. Kudâme, Hafs b. Gıyâs, Veki' b. Cerrâh; Bağdat'a yerleşenler arasında ise, Ebû Yûsuf, Muhammed eş-Şeybâni, Yûsuf b. Ebî Yûsuf, el-Muallâ b. Mansûr er-Râzî; Basralılar arasında Yûsuf b. Hâlid es-Semtî, Ebû Asım ed-Dahhâk b. Mahled; Horasanlılar arasında; İbn Mübârek yer almaktadır. Erken dönem eserlerde büyük ölçüde isimleri görülen kadıların ve valilerin isim listesi esas itibariyle bu kitapta bulunmadığından, burada bahsedilen isimler *Târîh*'te bahsedilenlerden daha azdır. Bir hadisçi ve sûfi olan İbn Mübârek (181/797) listedeki tek yeni isim ve *Tabakât*'ta bulunan yegâne (sonraki tanımlama ile) Hanefî'dir. *Târîh* gibi, *Tabakât* da asla listedeki kişiler arasındaki irtibattan söz etmez. Dolayısıyla biz, İbn Hayyât'ın bu kişiler ile Ebû Hanîfe arasında bir bağlantı kurup kurmadığını söyleyemeyiz.

Mâlik b. Enes, tahmin edildiği gibi, Halife İbn Hayyât'ın *Tabakât*'ında Medineliler arasında gösterilir. Aynı şekilde, *Tabakât*, Mâlik'in önde gelen öğrencilerinden çok sayıda kişiyi zikretmektedir. Medineliler arasında Abdulaziz b. Ebî Hâzım, Ma'n b. İsâ, Abdullah b. Nâfi es-Sâiğ, Basralılar arasında Ka'nebi, ve Mağribliler arasında (Halife İbn Hayyât'a göre, Mağrib; Mısırdan, Endülüse kadar uzanan toprakları ihtiva etmektedir.) İbn Vehb yer almaktadır. Hâlâ dikkat çeken bir takım eksiklikler olmasına rağmen *Tabakât*, *Târîh*'te Mâlikî olarak zikredilenlerin iki katını zikretmiştir. Her iki eserde de, bu kişilerle İmam Mâlik arasında bir irtibat kurulmaz. Şâfiî ise *Tabakât*'ta yer almamakta, her iki eserde de onun önde gelen öğrencileri zikredilmemektedir.

²⁰ Umarî, "Mukaddimme" 45. Eerik Dickinson nakledilen vefat tarihlerinin, senetlerdeki kanıtlara kesin olarak güvenmeyi tercih eden dokuzuncu yüzyıldaki büyük rical eleştirmenleri tarafından ikincil olarak ilgi duyulduğunu belirledi. "The Development of Early Muslim Hadith Criticism" Ph.D.diss; Yale Univ, 1992, Chap, 6, 165-169. İbnü'n-Nedim Halife İbn Hayyât'ı ve onun eserlerini Tarihçiler arasında değil, Muhaddis Hukukçular arasında listelemiştir. Kitabu'l-Fihrist, Rıza Taceddüd, 111, fen 6, makale 6.

Halife İbn Hayyât'ın *Tabakât*'ı ve *Târîh*'inin dikkat çeken bir özelliği de, bölgesel düzensizliğidir. *Tabakât*'ta Kûfeliler arasında kaydedilen son vefat tarihi 229 (U173, Z295)²¹, Basralılar arasında 236 (U229, Z400) – ki onların büyük bir çoğunluğu 220'lerden sonradır- Medineliler arasında bunların aksine son kaydedilen vefat tarihi 199 (U276, Z483), Mekkeliler arasında 214 (U284, Z505), Mağribliler arasında 223- fakat önceki giriş 196 veya 197 idi-(U297, Z545) son olarak Suriyeliler arasında 202 (U317, Z581) dir. Bu nedenle Halife İbn Hayyât, Irak ile ilgili eksiksiz, Hicaz hakkında biraz daha az, Suriye ve Kuzey Afrikadaki gelişmeler hakkında ise kabataslak bir bilgiye sahip görünmektedir. Büyük olasılıkla bu durum, onun eserlerinde Hanefiliğe kıyasla daha az Mâlikî olmasının ve Şâfiî olmamasının sebeplerindedir. Bununla birlikte onun *Târîh* ve *Tabakât* eserlerinin yazımı arasında Hanefiliğe verdiği önem azalmış görünürken Mâlikîliğe verdiği önem artmış görünmektedir.

İbn Sa'd

Muhammed b. Sa'd, Basra asıllı azadlı bir köledir.²² 180/796-797 yılında elli yaşlarında Medine'den Bağdat'a taşınan bir tarihçi ve hukukçu olan Muhammed b. Ömer el-Vâkidî'ye (Bağdat, 207/823) öğrenci olması sebebiyle "Vâkidî'nin kâtibi" olarak bilinmektedir.²³ İbn Sa'd'ın, 218/ 833 yılında, Me'mûn tarafından Halku'l-Kur'ân hususunda toplum içinde sorgulanması amacıyla çağrılan ilk beş-altı hukukçudan biri olması, oldukça önemlidir.²⁴ Onun bir hadisçi olarak itibarı, İbn Hayyât'ınkinden biraz daha iyidir.²⁵

İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ı esasen Hatîb el-Bağdâdî'nin de söylediği gibi, "Sahabîler, Tabiûn ve kendi zamanına gelinceye dek bunları takip eden tabakalar hakkında yazılmış kapsamlı bir kitaptır."²⁶ Eser, ilk İslam yüzyılı için oldukça dolu bilgiler ifade etmektedir. Tüm kitabın yaklaşık dörtte birini oluşturan kısım, Hz. Peygamber'in biyografisiyle başlar, sonra kitabın

²¹ Metnin orijinalinde yer alan U harfi, İbn Hayyât'ın *Tabakat*'ının Umeri tahkikine (1. Baskı) , Z harfi Zekkar tahkikine (2. Baskısına) işaret ettiğini daha önce belirtmiştik. Bu harflerin yanında bulunan sayılar ise bu kitaplarda, makale yazarının örnek verdiği, alıntı yaptığı sayfa sayılarını göstermektedir. Tarafımızca da bu husus kontrol edilmiştir.(Çev. Not)

²² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdât*, (14 cilt), Kahire, Mektebetü'l-Hâncî, 1931, c. 5, 321. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân, İhsân Abbas*, (7 cilt+indeks) (Beyrut, Daru's-Sekâfe, 1968, 1973; Diğer baskı Dâru Sâdir) c. 4, 351.

²³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, c.3,4.

²⁴ et-Taberî, *Annales*, M.J de Goeje, c.3 (15 cilt) Leiden: E, J. Brill, 1879-1901 c.3, 1116 = *Târîhu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, *Zehîru'l-Arab*, 30, (10 cilt) Kahire, Daru'l-Maarif, 1960-1969, c.8, 634.

²⁵ İbn Hacer, *Tehzib*, c.9, 182-183.

²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, c.5, 321.

diğer çeyreği veya çeyreğe yakını, Medine Halifeleri döneminde sahabiler ile ilgili rivayetleri içerir. Bölümün sonunda kadın sahabileri tanıtan geniş kısım hariç, kitabın ikinci yarımı büyük merkezlerin her birindeki hukukçuları ve hadisçileri tanıtmaktadır.

İbn Hayyât'ın *et-Târîh* ve *Tabakât*'ının aksine, biz İbn'Sa'd'ın *Tabakât*'ını meşhur yazarına makul bir şekilde atfedemiyoruz. İbn Sa'd 230/845 yılında vefat ettiği halde, eserinde kendisi²⁷ ve 230 yılında vefat eden çok sayıda başka kişi için kayıt bulunmaktadır. Kitabın açık bir şekilde dikkat çektiği en son vefat, 241/855 (L7/2:92, B7:354) yılında vefat eden Ahmed b. Hanbel'in vefatıdır. İşte bu tarih kitabın bitirildiği tarihi vurgulamaktadır. (Tüm konu edinilenler içerisinde, şu ana kadar farketmediğim şekliyle, en son vefat eden Ebû Said el-Eşec'dir. *Tabakât*'ta kendisi ile ilgili ortaya konulmuş yegane bilgi "Onun adı Abdullah b. Said el-Kindî'dir" ifadesidir ve daha fazla bilgi bulunmamaktadır. Eşec'in diğer kaynakların bize aktardığı 257/871 (L6:289, B6:415) yılındaki vefatından evvel İbn Sa'd'ın, *Tabakât*'ını yazdığı muhtemel görünmektedir. Aynı minvalde, başka kaynaklar onun 248/862 yılında öldüğünü söylerken, bazıları da ondan şimdiki zaman kipinde ("Kufede el-Matmûra şehrinde Ebû Üsâme'nin evinin yakınında yaşıyor") şeklinde bahsetmektedir. Dönemin muasır âlimlerinin isimlerinden söz etmemek gibi teamüller, dokuzuncu yüzyılın ortalarında kesin bir şekilde oturmuş yaygın hale gelmiş bir gelenektir.) *Tabakat*'a eklemeler yapan kişinin Hüseyin b. Fehm (289/901) olduğu görülmektedir.²⁸ Bir taraftan Halife İbn Hayyât'ın eserleri diğer taraftan Fesevî'nin eserlerinin mukayese edilmesi, İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ının bu ikisinin arasında bir yerde olduğunu ortaya koymaktadır. Yani, (daha ileride genişçe anlatacağım gibi)

²⁷ İbn Sa'd, Biographien, ed.Eduard Sachau, (9 vols in 15), Leiden E. J. Brill, 1904-1940, vol 7/2, 99= et-Tabakâtü'l-Kübrâ, (8 cilt+ indeks) Beyrût, Dâru's-Sâdir, 1957-1968 (yeni baskısı 1418/1998) c.7, 364. Bundan dolayı "L" Leiden baskısına "B" Beyrut baskısına gönderme yapmaktadır. Metin neredeyse aynıdır ancak bazen notlarda veya giriş kısmında bir takım noksanlıklar vardır.

²⁸ J. W. Füick, "İbn Sa'd" Encyclopaedia of Islam, Krş. el-Haris b. Ebî Usâme et-Temîmi (282/896)'den bahseden Fuat Sezgin: GAS, cilt. 1, 300. Tabakat yazmalarından birinin İbn Fehm ve el-Haris b. Ebî Usâme'nin düzeltmelerini birleştirdiği söylenmektedir: İbn Sa'd, Biographien, cilt. 5, ix. Flick'in görüşünün kanıtı, Tabakat'da göze çarpan birçok ziyadenin Târihu'l-Bağdat'ta, el-Huseyn ibn Fehm'in, örn. Muşab al-Zubayri hakkındaki sözleriymiş gibi alıntılanmış olmasıdır (d. 236/851), L7 / 2: 84, B7: 344 = el-Hatib el-Bağdâdi, Târih, cilt. 13, 114, 11. 12-16. Târihu'l-Bağdat, cilt 12, 415, 11. 12-17, Ebû 'Ubeyd (d. 224/839?) hakkındaki bilginin geldiği yer < Hüseyin b. Fehm < Muhammad b Sa'd = L7/2:93, B7:355. Kuşkusuz, bazen İbn Fahm'ın ve İbn Sa'd'ın bilgisi arasında tutarsızlık görülür; ör. 230'lar hakkındaki bilgilerin dayandığı Târihu'l-Bağdat, cilt. 7, 83, 11. 9-16 gibi <İbn Fehm <İbn Sa'd (L7 / 2: 93, B7: 355). Görünüşe göre, İbn Fehm, Tasmiyat man kâne bi-Bağdad mine'l-'ulamâ , Tarihu'l- Bağdat, C, 10, 448, 1'de yayınlanan ayrı bir çalışması daha vardır. 22, İbn Fahm ve İbn Sa'd'ın birlikte yayınladığı Tasmiyet men kâne bi-Bağdad min al-muhaddisin, Tarikh Baghdad, cilt. 12, 229, 11. 5-6. Tabakat'ın çeşitli coğrafi bileşenlerinin zaman zaman bağımsız olarak dolaşımında olması muhtemeldir. Adı Tabakat'ın kendisinde "Hüseyin ibnül-Fehm" olarak görünür: L7 / 2: 94, B7: 357.

onun bakış açısı dokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğindeki farklı ekollerin çekişmelerine dair verilen bilgilerle uyum göstermektedir.

Çarpıcı bir şekilde, İbn Sa'd, Hanefiliği, Kûfe değil, Bağdat'ta yer alan bir olgu olarak sunmaktadır. Onun eserinde Ebû Hanîfe'nin kendisi için iki kayıt mevcut bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Kûfe'deki muhaddis ve hukukçular arasında, (L6:256, B6:368f) diğeri de Bağdat'taki hadisçiler ve fıkıhçılar arasındadır. (L7/2:67, B7:322) Kendisini müteakip gelen hiçbir Kûfeli Ebû Hanife ile bağlantılı değildir ve yalnızca bir tanesi, Züfer b. Hüzeyl, re'y ile ilişkilidir. (L6:270, B6:387f) Basralı Yûsuf b. Hâlid es-Semtî de re'y ile ilişkilidir (L7/2:47, B7:292f) fakat benzer şekilde Ebû Hanife'nin kendisi ile bağlantısı yoktur.

Öte yandan, İbn Sa'd'ın, Ebû Hanife'nin veya onun öğrencilerinin fikirlerini rivayet edenler olarak işaret ettiği kişilerin neredeyse tamamı Bağdatlı olarak zikredilmektedir: Ebû Yusuf (L7/2:73f, B7:330f), Esed b. Amr el-Beceli (L7/2:74, B7:331), Afiya b. Yezîd el-Evdî (L7/2:74, B7:331), Muhammed b. eş-Şeybânî (L7/2:78, B7:336f), Yûsuf b. Ebî Yûsuf (L7/2:78f, B7:337), Hüseyin b. İbrâhim b. El-Hurr (L7/2:87f, B7:348), Bişr b. el-Velîd el-Kindî (L7/2:93, B7:355f). El-Muallâ b. Mansûr –Onu Ebû Hanife'nin ilk öğrencileri arasına yerleştiren sonraki geleneğin aksine- re'y ile ilişkilidir ancak spesifik olarak Ebû Hanife ile bağlantılı değildir.²⁹ İbn Sa'd'ın, Ebû Hanife'nin ashâbı arasında zikrettiği Bağdatlı olmayan yegane kişi Nadr b. Muhammed el-Mervezî, Horasan'daki fakihler ve muhaddisler arasında zikredilmiştir.

İbn Sa'd'ın Hanefiliği Bağdat'a ait bir olgu olarak nitelendirmesi, Nurit Tsafir'in bulgularıyla örtüşmektedir. Esas olarak Veki'nin *Ahbârü'l-Kudât* çalışmasında yer alan adli atamalara dair deliller, üçüncü İslami yüzyıla gelinceye kadar, Hanefiliğin Kûfe ve Basra'daki hukuk sistemini tam olarak devralmadığını göstermektedir.³⁰ O, her bir şehirde eşit şekilde harici bir etki olarak zuhur edebilecekti.

Aslında, erken dönem Kûfe Hanefiliğinin bulunmayışını çoktan farketmiş olmalıydık. Hanefi biyografi yazarı es-Saymarî'nin *Ahbârü Ebî Hanife ve Ashabih*'i Hanefi mezhebinin günümüze ulaşan ilk biyografik değerlendirmesidir. Ebû Hanife'nin öğrencileri olduğu varsayılan; Ebû Yûsuf, Zufer ve Şeybânî'nin öğrencileriyle başlayıp³¹, Ebû Hasan el-Kerhî'ye (d. 340/952)

²⁹ Saymarî, *Ahbâr*, 154.

³⁰ Nurit Tsafir, "The spread of the Hanefi School in the Western Regions of the Abbasid Caliphate Up to the End of the Third Century A.H" Ph.D diss, Princeton, 1993, chaps. 2,3.

³¹ Saymarî, *Ahbâr*, 154-162.

uzanan yirmi dört önemli kişinin ismini sıralar. Bu yirmi dört kişiden sadece bir tanesinin, hukuk bilgisini Ebû Yûsuf'tan öğrendiği söylenen Mısır asıllı bir kâdî'nın, Kûfeli olduğu görülmektedir. (ve bu nedenle Bağdat formasyonu almış olması muhtemeldir.)³² Diğer taraftan, bu yirmi dört kişi, Bağdat'tan on, Cibalden yedi, Basradan dört, Eski Kâhire'den bir ve hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmeyen iki kişiden oluşmaktadır.³³ Kûfeli Hanefiler sadece İbn Sa'd'ın gözünden kaçmış değildir, zira Hanefi kaynaklar bile Kûfe'de varlık gösteren bir Hanefi ekolünden bahsetmemektedir.

İmam Mâlik'in, İbn Sa'd'ın Tabakât'ının başındaki Medine uygulamalarında önemli bir yeri vardır.³⁴ (İbn Abdilberrin belirttiğine göre) Onun Medinedeli öğrencileri arasında, Abdülaziz b. Ebî Hâzım (L5:313f, B5:424), Ma'n b. İsâ (L5:324, B5:437), Abdullah b. Nâfi es-Sâîğ (L5:324, B5:438), Abdullah b. Nâfi ez-Zübeyrî (L5:325, B5:439) ve Abdulmelik b. el-Mâceşûn (L5:327, B5:442); Basralı öğrencileri arasında Ka'nebi (L7/2:302, B7:302) Mısırlılar arasında İbn Vehb (L7/2:205, B7:518) ve Abdullah b. Abdulhakem (L7/2:205, B7:518) yer almaktadır. Bu son üç kişi, Halife b. Hayyât'ın et-Tabakât'ında geçmeyip İbn Sa'd tarafından ilave edilmiştir.

İbn Sa'd'ın, kendisini açık bir şekilde İmam Mâlik'in öğrencisi olarak tanımlayan ve ona bağlı olanlara dair verdiği liste oldukça farklıdır: Medine'de, Abdullah b. Nâfi es-Sâîğ (206/821-822; L5:324, B5:438), Mutarrif b. Abdullah (220/835; L5:325, B5:438f), Atik b. Ya'kûb (227-228/842; L5:326, B5:439f), Abdulmelik b. el-Mâceşûn'u (L5:327, B5:442) saymaktadır. Basralılar arasında; Bişr b. Ömer ez-Zehrânî (209/824; L7/2:52, B7:300) ve Ka'nebi (L7/2:54, B7:302) İmam Mâlik ile çok irtibatlı olarak tanımlanmışlardır ancak tam olarak ashabından değildirler. Bağdat'ta Muvatta ile ilgilenen Musab ez-Zübeyrî (236/851; L7/2:84, B7:334) de benzer şekildedir. İmam Mâlik, Horasan ve Mısır bölgesindeki hiç bir kimseyle bağlantılı olarak anılmaz. İbn Sa'd'ın Mısır Malikiliği gibi zaten mevcut olmayan bir şeyin bahsini atlamasından sonuç çıkarmak mantıksız olurdu. Bağımsız ifa-

³² İbrahim b. el-Cerrâh, (eski Mısır, 217/832?) İbn Ebi'l-Vefâ'yı görenler hakkında, el-Cevâhir el-Mudîya fî tabakati'l-hanefiyye, Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Kahire, Dâru İhya el-Kütübü'l-Arabiyye, 1398-1408/1978-1988, c.1, 75-77, (5 cilt)

³³ el-Hasen b. Abî Mâlik (204/819-820) ve Süleyman b. Şuayb el-Kaysânî; ikincisi İbn Ebi Vefâ tarafından aynı adı taşıyan daha sonraki bir Mısırlı ile açıkça karıştırılmaktadır. Bkz. Cevâhir, c.2, 234-235; Samâni, Ensâb, "Kaysânî" Beyrut, Dâru'l-Cenân, 1408/1988, c.5. 123. Saymarî, açıkça onun Horasandaki Hanefiliği listelemeyi ihmal ettiğini belirtir: Ahbâr, 168.

³⁴ İbn Sa'd'ın Tabakât'ının Leiden baskısı (aynı şekilde Beyrut baskısı da) İmam Malik'in hayatının ilk yarım dönemi de dahil olmak üzere Medine'deki bazı nesilleri atlamaktadır. Bu boşluk şu an; İbn Sa'd, et-Tabakâtü'l-Kübrâ: el-Kısmu'l-Mutammin li Tâbiî Ehli'l-Medine ve Men Bâdehum Min Rubî't-Tabakati's-Salisa ilâ Muntasaf et-Tabakati's-Sâdisa, thk. Ziyad Muhammed Mansur, Silsiletü İhyau't-Turas, Medine, el-Câmiatu'l-İslamiyye-el-meclisu'l-İlm, 1403/1983 tarafından doldurulmuştur.

deler bazen aksini ortaya koymaktadır. Çünkü Mudevvene gibi mevcut hukuki metinler, Medine'den öğrenilen Mısır bilgisinin dikkate değer olduğunu göstermektedir. Mısır Mâlikiliğinin Bağdat'ta hicri 240'ların sonunda yani miladi 860'lı yılların başlarında hemen hemen hiç bilinmediği sonucunu çıkarmak daha mantıklı görünmektedir. Halife İbn Hayyât'ın eserlerinde olduğu gibi Şâfiî ve onun Mısırlı öğrencileri, İbn Sa'd'ın *Tabakâtında* bütünüyle yer almamaktadır. (Bunun tek istisnası Şâfiî ile irtibatını açıklamadığı el-Humeydi'dir. L5:368, B5:502) Bu nedenle biz, Mısır'daki Şâfililiğin de Bağdat'ta henüz bilinmediğini söyleyebiliriz.

Müslüman olmadaki önceliği dikkate alması nedeniyle, İbn Sa'd'ın sahabileri sıralaması, Halife İbn Hayyât'ınkinden farklıdır.³⁵ Onun büyük şehirlerdeki sıralaması da aynı şekilde farklılık arz etmektedir: Kûfe, Basra, Medine, Mekke şeklinde değil, Medine, Mekke, Kûfe, Basra şeklinde sıralanmıştır. Nasıl ki Hicaz bölgesi, Halife İbn Hayyât'ın *et-Târih*'inden *Tabakât*'ına dek önem kazanmış görünüyorsa, İbn Hayyât'ın *Tabakât*'ından İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ına kadar, daha da önemli hale gelmiştir. Fesevi de daha aşağıda zikredilecek eğilimini devam ettirmektedir.

İbn Sa'd'ın münferid muhaddisler ve fakihler hakkındaki açıklamalarında, onun bir şehri diğerine tercih edişi açık değildir. İbn Sa'd, Kûfe ve Medine'deki zayıf ravilerin en yüksek oranını; Basra bölgesindeki zayıf ravilerin ise en düşük oranını belirtmiştir. Onun münferid hadisçiler ve fıkıhçılar hakkında yaptığı yorumlar, diğer iki önemli karşıtlığı: ilki re'yin (orijinal yorum) karşısındaki hadis ve eseri (aktarılabilen malzeme); ikincisi zındıklığa karşı sünneti (Ortodoks) ileri sürmektedir.

Re'ye karşı hadise gelince, görünüşe göre İbn Sa'd, bazı dindar erken dönem şahıslarının ictihâdi hukuk yani re'y ile ilgilendiklerini kabul etmektedir. Mekkeli ünlü hukukçu İbn Cüreyc'in Atâ b. Ebî Rebâh (124-125/742) hakkında şöyle söylediği nakledilmiştir. "Atâ bir şey üzerinde görüş belirttiğinde onun ilim mi yoksa re'y mi olduğunu sorarım. Eğer eser ise "İlimdir" derdi. Şayet re'y ise "O re'ydir" derdi." (L5:345, B5:469) İbn Sa'd aslında Şa'bî'nin ictihadi sözlerine atıfta bulunmaktadır. (L6:243, B6:349) Başka bir yerde ise Hasan Basri'nin gençliğinde sahabilerle bir araya geldiğinden ve onların Hasan Basri'nin re'yine ihtiyaç duyduklarından bahsetmektedir. (L7/1:117, B7:161) "Re'y" kelimesinin bu olumlu değerlendirilmesi kelimenin asıl anlamıyla aynı doğrultudadır. Yine İbn Sa'd döneminde ya-

³⁵ Umeri, "Mukaddime" 38-39.

şayan muhaddislerin, Ahmed b. Hanbel'in fikhi eserlerinde açıkça yer alan ilk Müslüman nesillerin düşüncelerine karşı saygısı aynı doğrultudadır.³⁶

Yine de İbn Sa'd, ictehadî olarak verilecek cevaplar yerine bir hadis rivayetine bağlı kalmayı açıkça tercih etmektedir. Basralı ünlü muhaddis Ham-mad b. Zeyd, Eyyüb es-Sahtiyânî'nin (131/748-749) şu sözünü nakleder: Eyyüb'e fikhî bir mesele sorulduğunda o bu hususta "bana bir rivayet ulaş-madı" demiştir. Ona "kendi içtihadınla cevap ver" denildiğinde ise "Bu hu-sustaki bir içtihat da bana ulaşmadı" dedi. (L7/2:14, B7:247) Basralı eş-Şa'bi (105/723-724) ile olan benzer bir diyalog, daha canlı bir şekilde Şa'bi'nin "Görüşümü ne yapacaksın, onu önemsemeyesin" sözüyle noktalanmıştır. (L7/2:16, B7:250)

İbn Sa'd, o günkü şahısların re'y ile ilgili sözlerini zikrettiği gibi, re'yi sev-mediğini de izhar etmiştir. Örneğin Ebû Yusuf hakkında şöyle nakletmek-tedir:

"Ebû Yusuf bir muhaddise uğrar elli atmış hadis ezberlerdi ayrıca onla-rı insanlara anlatırdı. Sonra Ebû Hanife Numan b. Sabit ile görüştü ve on-dan fıkhu öğrendi. Böylelikle o, re'y tarafından kazanıldı, hadislerden yüz çe-virdi" (L7/2:74, B7:330)

"İslam Hukuku" (fıkıh) hadis veya rey'in her ikisine de indirgeneme-yen özel bir alan olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin İbn Sa'd, el-Muallâ b. Mansûr'u hadis, re'y ve fıkhıta uzman olarak belirtmektedir. "Muhaddisler-den bazıları el-Muallâ'dan re'y nakletmez iken, bazı muhaddisler (ehl-i ha-dis) (her türlü bilgiyi) ondan naklederlerdi." (L7/2:82, B7:341). Re'y erken dönemde yaşayan şahıslar tarafından kabul edilirken sonrakiler tarafından reddedilir, fıkıh ise yakın dönemde yaşamış çağdaşları tarafından bile ka-bul edilir. Örneğin, İbn Sa'd Maliki mezhebine bağlı olan Abdulmelik b. el-Mâceşûn'u hem fıkıh hem hadis; hem hukuk hem rivayet bilmesi nedeniy-le övmektedir. (L5:327, B5:442)

Zındıklığın karşısında yer alan sünnete gelince, başlıca düşmanları Mür-cie, Kaderiye ve Şia olarak görünmektedir. Mürcî olarak isimlendirilenle-rin çoğunluğu Küfeli'dir, fakat geriye kalanlar Mekke, Basra, Medâin ve Ho-rasanda yaşamaktadır. İddia edildiğine göre inançları Medineli Hasan b. Hanefîye tarafından ortaya konulmuştur. (B5:328) Medâin'deki Şebâbe b. Sevvâr gibi hem bir Mürcî hem de güvenilir bir muhaddis olmak müm-kündür. (L7/2:66, B7:320) Kaderiye mezhebine mensub olanlar gerek Bas-

³⁶ Bkz. Susan A. Sectorsky, "Ahmad Ibn Hanbal's Fiqh" Journal of the American Oriental Society, 102 (1982), 461-465.

ralılar gerekse Şamlılar arasında daha azdır. Yine Basra'daki Hişam b. Abdullah (152/769-770) gibi, kader hakkında konuşmak ve güvenilir bir ravi olarak kalmak mümkündür. (L7/2:37, B7:279) Aynı şekilde Halife Harun idaresinde bir süre hapis yattıktan sonra Bağdat'a yerleşen Vâsıtlı Abbâd b. el-Avvam (185/801-802) gibi (L7/2:73, B7:330), Şiilik de çoğu zaman hadiste mevsuk olmak ile bir arada bulunabilir. Şiilik (şedid, müfrit gibi) kategorileri kabul eder, fakat hiçbir kimse Râfizi olarak itham edilmez. Elbette bazı mezhepler diğer mezhepleri eleştirerek kendilerini cazip gösterebilirler. Mesela, Avf b. Ebî Cemîle (146/763-764) Mu'tezilî Amr b. Ubeyd'in yalancılığına haber veren Basralı bir Şiidir. (L7/2:22, B7:258) Amr, İbn Sa'd'ın Tabakât'ında biyografisine yer verilen tek Mu'tezilî'dir. (L7/2:33, B7:273)

Dikkat çekici bir biçimde, çok sayıda Bağdatlı'nın Kur'an'ın mahluk olup olmadığı hususunda görüş belirtmeyi reddederek, bu konuda tevakkuf etmeyi (*vakf*) savunduğu kaydedilmesine rağmen İbn Sa'd, Kur'an'ın tamamen mahluk olduğu görüşündeki hiçbir kimseyi suçlamamaktadır. Aynı şekilde hiç bir kimse herhangi bir sebepten dolayı, Ahmed b. Hanbel'in Kur'an'ın mahluk olduğunu söyleyenler ve cehennem azabının sonsuz olacağını reddedenler için kullandığı ifade ile, "Cehmî" olarak tanımlanmamıştır. Tahmin edilebileceği gibi, imanın ve Kur'an'ın lafzının mahluk olduğu hakkında mihne sonrası tartışmalar görülmemiştir. Daha şaşkırtıcı biçimde, ehl-i re'y oldukça yaygın olmasına rağmen, ehl-i kelâm hiç görünmemektedir. İbn Sa'd ve onun ravisi, muhaddislerin uslubuyla yazsalar da dokuzuncu yüzyıldaki Hanbelî Mezhebinin dilini tam olarak kullanamamışlardır.

Müsbet yönden, İbn Sa'd çok sayıda kişiyi *ehl-i sünnet*; geri kalanını da *ehl-i sünnet ve'l-cemaat* olarak tanımlamaktadır. İlavedeki bu vurgu muhtemelen her çeşidi için olmasa da Şiilik karşıtlığı hakkında, "Osmanî" olarak adlandırılan bir kısım Basralı içindir. Büyük ihtimalle, farklı fikirlerin çatıştığı ve durumların daha kat'i bir şekilde beyan edildiği bir yer olması nedeniyle Ehl-i sünnet, Kûfe'de diğer büyük şehirlerdekinden çok daha fazla yer almaktadır. Orada ehli sünnete mensub olmak ile, güvenilir veya çok sayıda hadis nakleden bir muhaddis olmak arasında hiç bir zorunlu bağlantı yoktur. Örneğin, Bağdatlı İbrahim b. Ebî Leys zayıf olarak değerlendirilmektedir. (L7/2:97, B7:360)

El-Fesevî

19. yüzyıldaki diğer bir biyografik kaynak, Ebû Yûsuf Yakûb b. Süfyân el-Fesevî'nin *Kitabu'l-Ma'rife ve't-Târih*'idir. Fesevî'nin nisbesi İran'ın bü-

yük şehirlerinden biri olan Fesâ'ya dayanmaktadır.³⁷ Fesevî, Basra, Hicaz, Mısır, Suriye ve Mezopotamya'da hadis derledi. 237/851-852 senesinde İnan'a geri döndü ve 240/854-855 yılında Belh şehrine gitti.³⁸ 277/890 yılında Basra'da vefat etti. Kütüb-i Sitte eserlerinin ikisinde ismi görülen saygın bir muhaddistir.³⁹

Kitâbu'l-Marife ve't-Târih'in⁴⁰ (Bu andan itibaren *KMT*) el yazması olarak yalnızca bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır. Üçüncü baskısı tam olan ve bu makalede atıfta bulunulan büyük kısmı, Ekrem Ziyâ Umerî tarafından yayına hazırlanmıştır.⁴¹ *KMT*'in eksik parçalarını gösterebilecek, diğer müellifler tarafından sağlanan bazı alıntıları da son bölüme eklemiştir. (3:248-576)

Fesevî'nin *KMT*'si tarihsel açıdan neredeyse İbn Sa'd'ın *Tabakât*'i kadar eskidir; *KMT*'de belirtilen en son ölüm de aynı şekilde Ahmed b. Hanbel'in 241/855 yılındaki vefatıdır (1:213). *KMT*'nin editörü, Fesevî'nin eserini üçüncü yüzyılın ilk yarısında (Yani 251/866 yılı öncesi) yazdığını düşünmektedir. Bu kronolojik kısım için muhtemel gözükse de daha sonraki kısımlar için bu ihtimali azaltır.⁴² Bir kere Fesevî, çoğu kez isnad zincirlerinin en başında açıkça zikredilir ve bazen üçüncü tekil şahıs olarak ifade edilir. Örneğin "İbn Tâvus ve diğerinin isimlerini el-Humeydi zikretmiş fakat Ebû Yûsuf (el-Fesevî) unutmıştır." (2:691) Ayrıca *KMT* tuhaf bir biçimde düzensiz bir kitaptır. Onun sadece *tarih* başlığı altında kronolojik olan giriş kısmı bilinçli bir yazım olduğunu göstermektedir. Bu tarihi sıralama, Ahmed b. Hanbel'in 241 yılındaki vefatına ve Fesevî'nin 242 yılına kadar ki kendi faaliyetlerine kadar devam etmektedir. Buradan isim sıralamasına göre, sahabiler hakkındaki müzakerelerle devam etmektedir. Sıralama ilk olarak el-Abâdile ile başlar, (1:238) sonra Hz. Osman'ın hayatıyla devam eder (1:271). Bu düzen, İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ından farklı olmayan bir biyografik eseri gözler önüne serer ve aslında Fesevî tarafından bu yüzyılın ilk yarısında yazılmış olabilir.

Fesevî, Medîne'deki Tabiundan bahsetmeden önce Mısırlı Leys b. Sad'dan

³⁷ Sam'ânî, "Fasawî", Ensâb, Beyrut, c.4, 384.

³⁸ Fesevî, *Kitâbu'l-Marife ve't-Târih*, thk. Ekrem Ziya Umerî, c.1, 8-11. (4 cilt. Üçüncü Baskı Medine'de Mektebetü'd-Dâr tarafından 1410/1989 yılında yayınlanmıştır.)

³⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, c.11, 385-388.

⁴⁰ Yazar orijinal metinde bundan sonra *KMT* kısaltmasını kullanmıştır. Ancak biz, bazen kitabın tam ismini yazmayı tercih edeceğiz. (Çeviren)

⁴¹ Ben Mikos Muranyî'ye danışmadım. *Beitrag zur Geschichte der Hadit und Rechtsgelehrsamkeit der Malikiyya bis zum 5. Jh. D. H.*, Bio-bibliographische Notizen aus der Moscheebibliothek von Qairawan (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1996.)

⁴² Umerî, *Mukaddime, KMT*, vol.1, 42.

Mâlik'e yollanan bir mektup ve ardından da Mâlik'in cevabını içeren bir bölüm eklese de muhakkik bunu başka bir yere kaydırmıştır. (1:346, 687-695) Mektuplar asıl konularında kalsa, zaten sayıca çok olan konu dışı ara sözlere bir yenisi daha eklenecektir. Örneğin, künyeler hakkındaki bir bölüm (3:67-85), el-Humeydi'nin diğer bazı kişiler hakkındaki yorumlarıyla devam etmekte ve Süfyân b. Uyeyne'den hadis nakleden kişilerin bir listesi haline gelmektedir (114f). Daha sonra bu bölüm birkaç sayfalığına tekrar künyelere döner (117f, 123) ve Süfyân b. Uyeyne'nin şeyhlerine (151-153), Humeydi'nin şeyhlerine ve nihayetinde daha fazla ara cümlelerle künyelere tekrar döner (168-174, 203-207, 210f, 231-245). Burada ortaya konulan tablo, Fesevî'nin bir veya daha fazla öğrencisine notlarını okumasıyla ilgilidir. *Kitâbu'l-Marîfe ve't-Tarih*'in belli konulardaki tekamülü, Halîfe ibn Hayyât ve İbn Sa'd'ın kitaplarında neredeyse hiç görülmez. Buna ilaveten, dokuzuncu yüzyılda Bağdat'taki Hanefî-Malikî çatışması hakkındaki bildiklerimiz bize, Fesevî'nin ölüm tarihine yakın veya onun daha gerisindeki bir tarihi de akla getirmektedir.

On birinci yüzyılda Saymarî'nin hatırlattığı gibi, Fesevi, önde gelen Hanefilik ile mutad bir şekilde başlamak üzere, gerek Halîfe ibn Hayyât'tan gerekse İbn Sa'd'dan daha az bahseder. Bu, görünüşe göre kendisinin Bağdat ya da Kûfe'ye hiç gitmemesi nedeniyledir. Bir başka sebep ise, Hanefî mezhebine karşı açık düşmanlığı olabilir. Onun, Ebû Hanîfe ile açıkça irtibat kurduğu kişiler; Ebû Yûsuf, Hafs b. Ğıyâs, Kâsım b. Ma'n, Veki' b. Cerrâh, Yahyâ b. Saïd el-Kattân, Ebû Âsım ed-Dahhâk b. Mahled ve İbn Mübarek'tir. Bunlardan birçoğunu İbn Sa'd, Hanefilik bağlantısını belirtmeksizin bahseder. Fesevî, onlardan birçoğunu Ebû Hanîfe'ye karşı tam bir düşman olarak nitelendirmektedir. Hafs b. Ğıyâs, Ebû Hanîfe'nin tek bir sorun ile ilgili bir günde beş farklı durumu onayladığından yakınmaktadır (2:789). Veki' b. Cerrâh Ebû Hanîfe'nin (kendisini suçlayarak) "Bazı kıyaslar, camide abdest bozmaktan daha çirkindir" dediğini ifade eder. (Terminoloji doğrudan nakli ima etmemektedir ve Veki' de zaten Medineli Râbiatü'r-Rey'in (136/753-754) aynı şekilde kıyasa karşı olduğunu belirtmektedir.) Yahya b. Saïd el-Kattân Süfyân es-Sevrî'den Ebû Hanîfe'nin iki kez küfürden dönmemesinin istendiğini nakletmektedir. (2:786) Ebû Âsım ed-Dahhâk b. Mahled, es-Sevrî'nin de iddia ettiği gibi, Ebû Hanîfe'nin İbn Abbas'ın görüşünü yanlış anlattığını doğrulamıştır. (3:14) İbn Mübarek, Ebû Hanîfe'nin bir Mürciî olduğunu nakletmektedir. (2:783) O, ayrıca Ebû Yûsuf'u da, onun arkasında namaz kılanlara namazlarını iade etmelerini tavsiye ederek cerhetmiş

(Ebû Yûsuf'un güvenilirmez olduğunu belirtmiştir) ve onun adını zikretmekten nefret ettiğini ifade etmiştir. Ebû Yûsuf muhalif gibi görünmemektedir, fakat Ebû Hanîfe'nin bir Cehmî ve bir Mürciî olduğunu kabul ettiği nakledilmektedir. (2:782 yine 783) Başka bir Kûfeli olan Kâsım b. Ma'n Ebû Hanîfe ile oturanları eleştirmekte ve "O size hazmedebileceğinizden daha fazla re'y verir fakat eve fıkıhsız dönersiniz" demektedir. (2:790)

(Hatib el-Bağdâdi de aynı Kûfelinin aynı sitemini aktarmaktadır. Fakat o, ya "bir insana" (Fesevî'yi içermeyen bir isnad) ya da "bir gruba" (Fesevî'nin de dâhil olduğu iki isnada) yönelik bir atıftır.⁴³ Bazı hadisçiler Kâsım b. Ma'n'ın Ebû Hanîfe'yle ilişkisini örtbas ederek aklamaya çalışmış olabilirler. Öte yandan bazıları da onun ismini nakle ekleyerek karalamaya çalışmış olabilirler. Farklı versiyonlar kesinlikle sözlerin bireylerden daha kolay hatırlandığı yönünde bir uyarı teşkil etmekte ve bize, bu polemiklerden herhangi birinin arkasında sağlam bir doküman kaydı yer aldığını düşünmememiz gerektiğini anlatmaktadır.)

Hanefilik karşıtı söylemlerin çoğu "Kûfe, Ebû Hanife, Nu'mân b. Sâbit ve ashâbı, el-A'meş ve diğerleri ile ilgili gelenler" başlıklı bölüm başlığında zikredilmektedir. Bölüm ahir zaman ile ilgili rivayetlerle başlar (2:746-795). Sayabildiğim kadarıyla, Ebû Hanîfe'yi otuz üç, Hammad b. Ebî Süleyman'ı beş, Ebû Yûsuf 'u dört ve (Şeybani dahil, 2:791) diğerlerini bir veya yarım düzine kadar cerh edici ifade içerir. Fesevî'nin Ebû Hanîfe'ye ve onun takipçilerine karşı olan düşmanlığı, İbn Sa'd'inkinden çok daha keskindir. Fesevî'nin ilk dönem Kûfe hukukçularının yanında Ebû Hanîfe hakkındaki değerlendirmesi (ki daha fazla bölüm başlığı, kuşkusuz daha sonraki bazı katipler tarafından eklenmiştir), İbn Sa'd'ın Ebû Hanîfe'yi ve onun takipçilerini Bağdat ile özdeşleştirmesinden dolayı büyük bir değişikliğe uğramıştır.

Mâlikîliğe gelince, *KMT*'de bazı şeyler daha çok gün yüzüne çıkmakta ve çoğu Mâlikîlik ile bağlantılı durumdadır. Mısırlı İbn Vehb, yaklaşık üçte biri İmam Mâlik'e dayanan yüz elliden fazla isnadda yer almaktadır. Geri kalan kısmı ise diğer Mısırlı ve Hicazlı cedlere dayanmaktadır. İbnü'l-Kâsım, 191 yılındaki vefat tarihi ile kaydedilmiştir. Diğer taraftan İmam Mâlik'ten iki kez alıntı yapmaktadır. Eşheb de 204 yılındaki vefatı ile zikredilmiştir ve İmam Mâlik'ten dört kez alıntı yapmaktadır. Muhammed b.

⁴³ Hâtib el-Bağdâdi, *Târih*, c.13, 416. Ahmed b. Hanbel'de Kasım'ın olmadığı garib bir versiyon bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'l-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, thk. Vasiyullah b. Muhammed Abbas, Beyrut, el-Mektebetü'l-İslami, 1988, c.1, 387 (4 cilt); el-Câmi fi'l-İlel ve Mârifetü'r-Ricâl, thk. Muhammed Husâm Baydûn, Beyrut, Müessesetü'l-Kütübü2s-Sekafiyeye, 1410/1990, c.1, 150 (2.cilt)

İbrâhim b. Dinar bir kere zikredilmektedir ve İbn Vehb'in naklettiği gibi, erken dönem Medine hukukçusu İbn Hürmüz'ün re'ydten daha fazla sünnete bağlı olduğunu aktarmaktadır. (1:652) Abdullah b. Nâfi es-Sâiğ, Medine halkının uygulamalarından sünnetin çıkarılabileceğini iddia eden sahabî Zeyd b. Sâbit'e dayanan tek bir isnadda yer almaktadır (1:438). Abdulmelik b. Mâceşûn, İmam Mâlik'ten, iki sahabînin Hz. Peygamber'in idaresi ile Hz. Ömer'in idaresi arasındaki farklar hakkındaki karşılıklı konuşmalarını naklederken bir kez kaydedilmiştir (1:363). Abdullah b. Ğânim el-İfrikî İmam Mâlik'ten nakleden bir râvi olarak bir defa görünmektedir (2:504). Bir düzine rivayette bulunan Ma'n b. İsa, İmam Mâlik'in ikinci ravisiydi. Ka'nebî de, İmam Mâlik'ten altmıştan fazla nakleden bir ravi olarak görünmektedir. Yahyâ b. Yahyâ en-Nisâbûrî, İmam Mâlik'in ravisi olarak doğrudan haber veren bir kişi olarak tek bir defa ortaya çıkmaktadır. İmam Mâlik'in kendisi yaklaşık 166 kez çeşitli râviler vasıtasıyla alıntılanmıştır.⁴⁴

İmam Mâlik, bugüne kadar Medine'nin en meşhur hukukçusu olarak görünmektedir fakat *KMT*'nin Mâlikî mezhebini konu edinmesi tuhaf bir şekilde orantısızdır. Fesevî'nin başlıca Mekkeli haber kaynağı olan Ebû Bekir el-Humeydî (219/834) esasen muhaddis olarak ün kazanmıştır. Fesevî'nin Mısırlı en mühim bilgi kaynağı, hadislere olan sadakatiyle sonradan ünlenen Mâlikî hadisçi İbn Vehb'tir. (Esed'in Müdevvenede İbnü'l-Kâsım'dan derlediği rivayetler hatırlandığında, İbn Vehb Esed'in ihtiyaç duyduğu rey bağlantısını ısrarla reddetmiştir.⁴⁵) Fesevî'nin İmam Mâlik'ten nakleden Basralı başlıca ravisi, hadislere en sadık görünen Basra Mâlikî mezhebine mensub Abdullah b. Ka'nebî'dir. Onun Muvatta'daki düzeltmeleri, Yahyâ b. Yahyâ'nın rey ile cevaplandırıldığı hadisine delil sunacaktır.⁴⁶ Buna karşın Mâlikî hukukunun önde gelen destekçileri ya nadiren görünmekte ya da hiç görünmemektedir. Medine'de Osmân b. İsa b. Kinâne (185/801-802) daha sonra İmam Mâlik'in yerine oturmakla tanınmış, ancak *KMT*'de hiç zikredilmemiştir.⁴⁷ Mâlikî hukukunun en tanınmış Mısırlı temsilcileri zayıf bir şekilde sunulmuştur (İbnü'l-Kâsım ve Eşheb; İbn Vehb'den ve Eşheb'ten nakleden Yûnus b. Abdula'lâ daha sık görülür) ya da hiç zikredilmez (Abdullah b. Abdulkhakem, batıdaki Mâlikî hukukunun ravilerinin-

⁴⁴ Umerî, "Mukaddime" *KMT*, c.1, 46.

⁴⁵ Ebûbekir el-Mâlikî, *Kitâbu Riyâzu'n-Nüfûs*, thk. Beşir el-Bakkûş, Beyrut, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1983, c.1, 261 (2 cilt); M. Talbî, "Kairouan et le malikimse espagnol" *Etudes d'orientalisme dédiées à la mémoire de Lévi Provençal*, 2 vols, Paris: G-P Maisonneuve et-Larose, 1957, v.1, 332.

⁴⁶ Türkî, "Muvatta" aynı şekilde bkz Christopher Melchert, *The Formation of the Sunni Schools of Law, Studies in Islamic Law and Society*, 4, Leiden: Brill, 1997, 168-169.

⁴⁷ İbn Abdilber, *İntikâ*, 55

den hiç bahsetmez). Son olarak, Mâlikî re'yunin Basra'ya aktarılmasını sağlayan kişi olan Ahmed b. el-Muaddal (240/854-855) gözden kaçabilir⁴⁸ Fesevi, Mâlik'in Muvatta'sından söz ederken; içinde bahsi geçen muhaddislerden biri hariç herkesin sika olduğu yorumunu ekler ve onu bir hadis derlemesi olarak kabul eder (1:425). Özetle, *KMT*, Kuzey Afrika ve Endülüsten geleneklerinden bilinen bir fıkıh ekolü değil, hadislerle adanmış bir Maliki ekolü sunmaktadır.

Şâfiiliğin tanımlanması hala zordur. Kronolojik olan bölümün sonunda Fesevi, Mısırda karşılaştığı Şamlı bir muhaddis ve Kur'an hafızı olan Hişam b. Ammar (245/859) ile aralarında geçen bir konuşmayı nakletmektedir. Leys b. Sad ve İbn Lehia'nın oraya gitmeden önce vefat ettiğini anlattıktan sonra Hişam şöyle devam eder; "İmam Şâfi ile yemek yedim. Eski Mısır'da onunla konuştum o da benimle konuştu."(1:213) Ahmed b. Hanbel, Hişam'ı Kur'an'ın mahluk olduğu görüşünü belirttiği için kınamakta⁴⁹ ve İmam Şâfi'nin kelama bağlılığı nedeniyle cerhedildiğini belirtmektedir. Bu suçlama İmam Şâfi'yi hukuk ve hadis ile ilişkili olmadığını fakat tamamen kelamla ilişkili olduğunu söyleyen Hişam'ın iddiasını açıkça doğrulamaktadır.⁵⁰

İmam Şâfi'nin *KMT*'de ikinci kez zikredilişinde, öğrencisi Harmele (243/857) cerhedilen Medineli hadisçi Hiram b. Osman ile ilgili "Hiram'dan hadis nakletmek haramdır" (3:138) şeklindeki kelime oyunu ile İmam Şâfi'den alıntı yapmıştır.⁵¹ İmam Şâfi'yi bir rical eleştirisi yaparken bulmak çok nadirdir. Fesevi, Harmele'yi on defa daha zikretmiştir fakat bütün bunlarda Harmele daima İbn Vehb'den hadis nakletmiş, Şâfi'i ile irtibat kurmamıştır. Ebû Bekr el-Humeydî, Fesevi'nin başlıca haber kaynaklarından biri olarak kabul edilir. Fakat İbn Abdilberr'in listesinde İmam Şâfi'nin öğrencilerinden görünmesine rağmen Şâfi'i'den asla herhangi bir hadis nakletmez.⁵² Şâfi'inin en tanınmış öğrencileri, Büveytî, Müzenî, Rebi' el-Murâdî de yer almamaktadır. Fesevî 216/832 ve 230/845 yılları arasında Mısır'a ziyaretlerini tekrar etmesine rağmen onun Mısır Şâfiiliği ile en azından ilgisiz olduğunu söylemek doğru görünmektedir. Onun bu ilgi azlığı

⁴⁸ İbn Hazm, el-Ihkâm fî Usûl'l-Ahkâm, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Kahire, Mektebetü'l-Hancı, 1925, c.5, 98 (8 cilt), Diğer baskısı Beyrut, Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, c.2, 94.

⁴⁹ Bkz. Zehebi, Târihu'l-İslâm, c.18, 520-528; İbn Hacer, Tehzib, c.11, 52-54; el-Hallâl, Müsned min Mesâil Ebi Abillah Ahmed ibn Muhammed ibn Hanbel, thk. Ziyâuddin Ahmed, Asiatic Society of Bangladesh Publication 29, (Dacca: Asiatic Society of Bangladesh, 1975), 556.

⁵⁰ Kâdî İyâd, Tertîbu'l-Medârik ve Takribu'l-Mesâlik li-Ma'rifetu A'lâmi Mezhebi Mâlik, thk. Ahmed Bekir Mahmûd, Beyrut, Mektebetü'l-Hayâh, 1967-1968, c.1, 389.

⁵¹ Hatibu'l-Bagdâdî, Târih, c.8, 277-278.

⁵² İbn Abdilberr, İntikâ, 104.

Calder'in Şâfiî'ye atfedilen hacimli ve çok yönlü eserlerinin onun ölümünden sonraki yüzyıl içerisinde oluşturulduğu iddiasını kanıtlamaz ancak kesin olarak bununla tutarlıdır.

Ahmed b. Hanbel neredeyse her zaman Seleme b. Şebîb en-Nisâbüri, Fadl b. Ziyâd veya Ebû Talib gibi raviler aracılığıyla zikredilir.⁵³ Her üçü de Hanbelî mezhebinde iyi bilinmektedir. İbn Ebî Ya'la Fadl'dan *KMT*'de bulunmayan, Mekke'de Ahmed b. Hanbel'in İmam Şâfiî ile vakit geçirdiği, ondan Kureyş Arapçası öğrendiği, buna karşın İmam Şâfiî'nin de Ahmed b. Hanbel'den hadis öğrendiğine dair bir haber nakleder.⁵⁴ Fesevî'nin Medine ve İmam Mâlik'e olan yoğun ilgisi, Hanbelî ve Şâfiî hadîşçiliğinin açık bir şekilde ortaya çıktığı Ahmed b. Hanbel ve Şâfiî arasındaki bağlantıyı kurmada ilgisiz kalmasına sebep olmuştur. Fesevî, Ahmed b. Hanbel'i dokuzuncu yüzyılın diğer müelliflerinin sorduğu sorulara verdiği cevaplarla neredeyse tamamen bir rical tenkitçisi olarak kullanmaktadır.⁵⁵ Fesevî'nin görüşlerine bakılırsa, günümüz Hanbelîliğinde olduğu gibi, muhtemelen Ahmed b. Hanbel'i yenilikçi bir İslam hukukçusu olarak sunmak hayranlık uyandıracak bir şey olarak görünmemekteydi.

Bölgeler arasındaki uyuma gelince; Fesevî Medine geleneğinin İbn Sa'd'dan çok daha güçlü, samimi bir taraftarıydı. Bazı örnekler zaten ele alınmıştı. Irak'ın özellikle de Kûfe'nin karşısında Medine'nin üstünlüğü görünmektedir. Peşi sıra gelen beş altı sayfa Irak'ta Hadis ilminin değerinin azalmasına ayrılmıştır. Aişeden şöyle nakledilmiştir:

“Ey Irak halkı, Suriyenin insanları senden daha iyidir. Peygamberin ashabından çoğu kişi oraya gittiler ve bizim bildiğimiz hadisleri oraya ulaştırdılar. Peygamberin ashabından çok az bir kısmı sana gitti ve sen bazen bizim bildiğimiz bazense tanımadığımız hadisleri bize ulaştırdın.” (2:756f)

Yemenli Tabiûn Tâvûs “Eğer bir Iraklı size yüz rivayet ulaştırırsa doksan dokuzunu atın” (2:757) demiştir. Mekkelî sahâbi Sa'd b. Ebî Vakkas'ın da bir kişiye “Sana 100'e tamamlaman için bir hadis vermeyi hoş görmüyorum” dediği nakledilmiştir (2:759).

Bazen, Irak'ın tenkid edilişi, Basra'ya olan saygı ifadeleri ile hafifletilmiştir. İbn Ömer'in bir Basralı'ya “Basra halkı Kûfe halkından daha iyidir.”

⁵³ Selâme için bkz. İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fikî, Kahire, *Matbaatu's-Sünneti'l-Muhammediyy*, 1952, c.1, 168-170 (2 cilt); Fadl için aynı eser, c.1, 251-253; Ebû Talib için c.1, 39-40; (Fesevî'nin bilgi kaynağının Ahmed b. Hanbel olduğunu, Umeri tarafından tesbit edilen Zeyd b. Ahram olmadığını farz ederek) Umari, “Mukaddime”, *KMT*, c.1, 89.

⁵⁴ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakât*, c.1, 252.

⁵⁵ Ahmed, İlel, thk. Abbas; aynı yazar “İlel” thk. Baydûn; Ebû Dâvûd, suâlâtü Ebî Dâvûd lil-imâm Ahmed, thk. Ziyâd Muhammed Mansûr, Medine, *Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem*, 1414/1994.

Küfe için de “Sen ya Hariciler ya da mevali kadar sefilsin” dediği nakledildi. (Sibai, *harûrî* 2:758) Fesevî'nin de muhtemelen kendisini dâhil etmek zorunda kalacağı mevaliye (yani arap olmayan Müslümanlar) gelince, orada olumlu bir yaklaşım vardır. Ahmed b. Hanbel'in şöyle dediği nakledilir:

İlim bir mahzendedir. Allah onu dilediği kişiye dağıtır. Eğer bu hususta bilgilerini ayırsaydı, Hz. Peygamber'in ailesini ayırması uygun olurdu. Yine de, Ata b. Ebî Rebâh Habeşli, Yezid b. Ebî Habîb Nübyeli bir siyahî, Hasan-ül-Basri ve İbn Sirin de Ensâr'ın azatlısıydı. (1:639)

Fakat açıkça Fesevî'nin özsaygısı, Basralıların üstünlüğünden daha çok İmam Mâlik'e ve Medîne hadisçiliğine olan sadakate bağlıdır.

Hadisin re'ye karşı verdiği mücadeleye gelince, Fesevî, İbn Sa'd'dan daha güçlü bir destekçidir. O, İbn Sa'd'ın Hammad'dan rivayet ettiği, re'y ve diğer başka benzer etkilere göre cevap vermeyi reddeden Eyyüb'ün rivayetinin neredeyse aynısını nakletmiştir (2:236).⁵⁶ O, daha fazla kişiyi menfur görülen re'y ile ilişkilendirmekte ve bu hoşgörü azlığı diğer erken örnekler arasında göze çarpmaktadır. Şu'be'den “el-Hakem hadisler hususunda daha iyi iken, Hammad ise re'y hususunda aralarında en mükemmelidir” yorumunu nakleder. Fakat sonra sinirle kendi sözünü (nadir bir olay) ekler: “Ebû Bistâm'ın (yani Şu'be'nin) görüşü, el-Hakem'in Hammad'dan her yönüyle üstün olduğu yönündedir” (2:16f)⁵⁷

Fesevî'nin alıntılarının birçoğu, tam olarak Iraklıların Medinelilerden daha fazla hadise sahip olduğunu ve re'y taraftarlarının hadis taraftarlarından daha etkileyici bir fıkhi muhakemeye sahip olduğunu kabul etmektedir. O halde bunun tek savunması, Irak'taki hadis bilgisini ve yaygın muhakeme mantığını Medine'deki doğru uygulama ile karşılaştırmak olacaktır. Erken dönem Küfe hukukçusu İbn Şübrüm'eden “Burada bazı sorular vardır ki ne onu sorana ne de ona cevap verene faydası olur” (2:611f) dediği nakledilir. Bir sahabî olan Ebu'd-Derdâ “Ben ne ilim hakkındaki sorulara ne de onları bırakma hususunda senden daha fazla düşkün olan bir kimseyi görmedim ey Irak halkı” (2:772) diyerek yakınmaktadır. Diğer savunma da, re'y'i ikincil olarak sunmaktır. Şa'bi, İbrâhîm en-Nehaî hakkında “Bana gece gelerek sorular soran sonra sabaha kadar hukuki görüşleri veren tek gözülü adamdan etkilenmediniz mi?” (2:603) demektedir. Bazı kişiler şöyle der:

el-Kasım, meclisinde hiçbir kimseye cevap vermiyordu. Ya da söylemiş ol-

⁵⁶ Fesevî'nin versiyonu, onu açıkça Eyyübün görüşünü isteyen belli bir idareci (amir) yapar. Fesevî idarecilerle olan ilişkilerinde İbn Sa'd'dan daha çok ilgilidir. *Kitâbu'l-Mârife*, c.1, 53.

⁵⁷ Söz konusu kişiler Basralı Şu'be (160/776) Kufeli Tabiiler el-Hakem b. Uteybe (113/731-732) ve Hammad b. Ebî Süleyman'dır.

duğu şeyler dolayısıyla soranı ayıplıyordu. Bir gün, Rebia, el-Kâsım'ın meclisinde uzunca bir şekilde konuştu. El-Kasım gittiğinde o bana doğru dönerek eğildi ve "Bunu başka hiçbir kimseye söylemedim fakat sen arkadaşımızın burada söylediklerini insanların bilmediğini mi düşünüyorsun" dedi. (1:547)

Hadisçiler, derin muhakeme bilgisinin esasını bilirler ve onun hakkında konuşup durmazlardı.

KMT'de fıkıha saygı ifadeleri bulmak İbn Sa'd'ın Tabakât'ından daha zordur. Ali b. el-Medinî re'y ile tamamen eşit olan fıkıh hakkında bir memnuniyetsizliği ifade etmektedir. (belki de Fesevî'nin kendi görüşüdür. 2:135f) İnsanları fıkıhları sebebiyle övmek re'y'de olduğu gibi tamamen erken dönem şahıslarıyla sınırlı görünmektedir. Örneğin bazı kişiler İbn Ebî Necîh'i, (131/748-749) Atâ'dan sonra Mekke'nin en açık fıkına sahip olduğu için överler. (1:702)

Açıkça dalalet içerisinde sayılanlar; Mürcie, Kaderiyye, Şia ve bir de Mutezilî Amr b. Ubeyd'dir. Hep aynı olmasına karşın bunlar, *KMT'de* İbn Sa'd'ın *Tabakât'*ına göre daha az belirgin görünür. Yukarıda belirtildiği gibi, Ebû Yûsuf'a Ebû Hanîfe'nin bir Cehmi olduğu kabul ettirilmiştir. Bununla birlikte bu terim hiçbir zaman açıklanmamıştır ve Kur'an'ın mahluk olduğu iddiasına referans olan başka bir açıklama da bulunmamaktadır. Fesevî bazen mihneden bahsetmekte fakat bunu önemli bir mesele olarak ele almamaktadır. Kronolojisinin başlangıcında onun ne yeri ne de büyük dönüm noktaları görünmektedir. Ahmed, Medineli İbn Ebî Uveys ve Bağdatlı Affân'ın isimlerini zikrederek mihnede seçkin görevler edinmelerinin şüphe götürmez olduğunu aktarmaktadır (2:177f).⁵⁸ *KMT* tarafında Fesevî, Ahmed b. Hanbel'in el-Karâbîsî ve onun yarı-rasyonalist destekçilerini cerhettiği ravilerin rivayet zincirinde ortaya çıkmıştır (3:494) fakat kesinlikle *KMT* dışında hiçbir yerde yoktur.⁵⁹ Ahmed ve onun Bağdat'taki takipçilerinin aksine Fesevî, kelimelerin tehlikesi ile ilgilenmemiştir. İmam Mâlik'in erken dönem Medineli İbn Hüzmü'ü överek "O kelamı bilir ve insanların garip düşüncelerini reddedebilirdi" (yani dinsel inançlara aykırı düşen heva ehlinin, 1:652 benzer şekilde 653) dediğini belirtmektedir.

⁵⁸ Ebû Bekir b. Ebî Uveys ev hapsinde acı çekti. Ebu'l-Arab, Kitâbu'l-Mihan, thk. Yahya b. Vehib el-Cebûrî, Beyrut, Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1403/1983; diğer baskısı 1408/1988, 446. Affan maaşından yoksun bırakıldı. Bkz. Hatib el-Bağdâdî, Târîh, c.12, 270-272.

⁵⁹ Yarı-rasyonalistler (alternatif olarak ehli'l-isbât veya mütekellimi ehli's-Sünne) ve onlara karşı Hanbelî tartışmaları için bkz. Christopher Melchert, "The adversaries of Ahmad Ibn Hanbal" Arabica, xlv, 1997, 234-253.

Halîfe, İbn Sa'd, Fesevi ve Dokuzuncu Yüzyılın Halîfelik Politikası Halîfe İbn Hayyât'ın *et-Târih*'inden *Tabakât*'ına, yine Halîfe İbn Hayyât'dan İbn Sa'd'a ve yine İbn Sa'd'dan Feseviye dek, Irak ve ictihadi hukuktan, Medine ve gelenekçiliğe doğru dikkat çekici bir değişim vardır. Bu, ilk önce kimin Iraklı ya da Medineli, Hanefî veya Malikî olarak adlandırıldığına bağlıdır. İbn Sa'd Medine ve Malikiliğe Halîfe İbn Hayyât'dan daha fazla dikkat çekmektedir ve Fesevî de İbn Sa'd'dan daha çok önem vermektedir. Ayrıca bu, Kûfe ve Basra'nın Halîfe İbn Hayyât ile, İbn Sa'd ve Fesevî'nin Mekke ve Medine ile anılması gibi o yerin gururlanmasına vesile olan kişilerle ilgilidir. Üç yazar da Basralı olduğu için, bu eksen kaymasının arkasında, Basra'da İmam Mâlik'i, erken dönemlerde aşına olunan Mısır ve Batı'nın Maliki metinlerinde yer aldığı şekliyle değil, daha ziyade ılımlı bir Irak gelenekçisi kalıbına büründürerek işlenen, Medine ve İmam Mâlik'e adanmış büyüyen bir mezhebin olduğunun farkedilmesi mantıklı görünmektedir.

Bu eksen noktasının kayması aynı zamanda Halîfelîği himaye etme tutumunda da bir değişime karşılık gelmektedir. Halîfe İbn Hayyât'ın *et-Târih*'indeki yılların 232 Zilhicce /Ağustos 847'de Müvekkilin tahta çıktığı zamanda bittiğini hatırlamak gerekir. Onun *Tabakât*'ı Hutbe b. Halid'in 236/850 yılındaki vefatından kısa bir süre sonra bitmiş olmalıdır. 234/848-849 yıllarında Mütevekkil, halk arasında Kuran hakkında konuşmayı (yani onun üzerinde tartışmayı) yasaklamıştır. Çok sayıda muhaddisi ve fakihî Bağdat ve Samarra'ya vaaz vermesi için çağırmıştır. Bu muhaddislerin en tanınmışları; Mus'ab b. Zübeyr ve Kûfeli kardeşler Ebû Bekir (239/853) ve Osman b. Ebî Şeybe (239/853)'dir.⁶⁰ Mutevekkil, 236/850-851 yılında (ya da muhtemelen 238/852-853'te) Hüseyin'in mezarını ve onun çevresindeki binaları yıktırıştır.⁶¹ *Tabakât*'ın; Müslüman oluş sırasına göre değil de, Abbas ile başlayan, Peygamber'e yakınlık vurgusu, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe'nin rivayetlerine uygun bir görüş belirtmiştir ayrıca Abbas'a sadık kalmayı da vurgulamıştır.⁶² İbn Hayyât, Mütevekkilin Şii'liğe olan muhalefetine katkı

⁶⁰ Hatibu'l-Bağdâdî, *Târih*, c. 2, 344; II.17-20 (es-Sûlî'den) c.10, 67, II.9-19 (Muhammed b. Arafâdan) Mus'ab ez-Zübeyr ve İbn Ebî Şeybe kardeşler iki listenin keşiştiği yerde de bulunmaktadır.

⁶¹ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazâm*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata- Mustafa Abdulkadir Ata-Nuaym Zurzur, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye,1992, c.11, 237 (18 cilt).

⁶² Hatibu'l-Bağdâdî, *Târih*, c.10, 68. Osman b. Ebî Şeybe, Abbasiler lehine hadis rivayet etmekle bilinmektedir. 234'de vaaz için çağrılanların yer aldığı es-Sûlî'nin listesindeki iki muhaddis, İbrâhîm et-Teymî ve Muhammed b. ebî eş-Şevârib de özellikle Mütevekkil'i yüceltmekle bilinirlerdi. Bkz. Hatib el-Bağdâdî, *Târih*, c.2, 345; c.13, 151. Vekî, *Ahbâru'l-Kudât*, thk. Abdulaziz Mustafa el-Merâğî, Kahire, Matbaatu'l-İstikame,1947-1950, c.2, 179-181 (3 cilt); Nifteveyh Mütevekkil'in bu muhaddislerle, Mutezile ve Cehmiyye'ye karşı vaaz vermesini emrettiğini belirtse de, esas nokta, genel olarak,

arak, ilk önce Hz. Ali ve soyuna değil, Hz. Abbas ve soyuna yer vermiştir. Halife İbn Hayyât'ın, Küfe bölümünün sonunda (U173, Z296) kendi tabakasındaki İbn Ebî Şeybe ve kardeşlerini dâhil etmesi de Mütevekkilin himayesine işaret ediyor gibi görünmektedir. Son olarak, İbn Hayyât'ın ilgisinin *et-Târîh*'ten *Tabakât'a*, Medine'ye karşı artması ve Irak Hanefiliğine karşı azalması Halifelik himayesindeki değişiklik ile uyumludur. Me'mun ve ona yakın iki halefi, Hanefiliğe eğilimliydiler. (Mihne hadisesi, özellikle Hanefi teolojik ilkelerinin kurulması olarak okunabilir) Oysa Mütevekkil, Basralıları ve Kureyşlileri desteklemiştir.⁶³

İbn Sa'd'ın *Tabakâtı*, herhangi bir halifenin politikalarına daha az uymaktadır. 247/861 yılında bir suikast ile öldürülen Mütevekkilin hükümdarlığının son yılları da bu bağlamdaki iddialarla uyumludur. İbn Sa'd'ın çalışmalarından çıkarılan sonuç, Mâliki mezhebi, Basra ve Bağdat'taki şubeleriyle, esasen Medine ile ilgilidir. O, Esed b. el-Furat'ın *Esediy'e*si, İbn Abdulhakem'in *Muhtasar'ı*, Sahnûn'un *Mudevven'e*si gibi Batı'da yayılan Mâlikî hukuku kitaplarından daha ziyade hadislerin rivayetinde (240'lı yıllarda, Hz. Peygamber'den gelen haberler henüz kısıtlanmamıştır) biliniyor gibi görünmektedir.

Hem İbn Sa'd'ın *Tabakât'ında* hem de Fesevî'nin KMT'sinde kaydedilen Irak'taki en önemli olay İsmâil b. İshâk el-Cehdamî'nin (282/896) yükselişi gibi görünmektedir. O, Basra'da Ali b. el-Muazzel'e bağlı olarak Mâliki fıkhi okuduktan sonra, 246/860-861 yılında Bağdat'ın Doğu bölgesine kadı olarak atandı.⁶⁴ Mu'tezilî halifesi Mühtedî onu 255/869 yılında görevden aldı ve Mühtedî bir yıldan daha az bir süre sonra öldürüldü. İsmâil Doğu bölgesine geri döndü, görevine iade edildi. Kısa bir süre sonra, gölge Halife Muvaffak'ın desteğini kazandı ve 258/871-872'de Bağdat ve eş-Şarkiyya'nın Batı kesiminde 262/875-876 yılında Bağdat'ın tamamında "hâkimlik" elde etti.⁶⁵ O dönemde kadıların başı Ali b. Ebiş-Şevârib görünüşe göre bir Hanefî idi fakat güçsüz bir haldeydi.⁶⁶

Bu yıllar Hanefî-Mâliki çekişmesinin en yoğun olduğu yıllardır. Mühtedî'nin rasyonalist fıkıhçı ve kelamcılara tepkisi, çok sayıda muhad-

Abbasiler ve özellikle de Mütevekkil lehine vaaz etmek olabilir. Mütevekkil üç yıl kadar Mutezili başkadıyı görevinden alamadı.

⁶³ Mihne ve Hanefilik için bkz. M. Hinds, "Mihna" Encyclopedia of Islam. Halifelerin dini politikaları hakkında bkz. Christopher Melchert, "Religious Policies of the Caliphs From al-Mutawakkil to al-Muqtadir", Islamic Law and Society, 1996, 3, 316-342.

⁶⁴ Hatib el-Bağdâdî, *Târîh*, c. 6, 287.

⁶⁵ Talha ibn Muhammed, apud, Hatib el-Bağdâdî, *Târîh*, c. 6, 288.

⁶⁶ Bu gelişmelerin daha iyi ele alınabilmesi için bkz. Melchert, "Religious Policies" 329-330; 334-340.

disin Irak'taki Mâlikiliği harekete geçirmesini gerektiriyordu. Kadı İsmâil Hanefiliğe karşı yaptığı polemiklerle bilinmekteydi. Önemli bir Hanefi hukukçusu Ebû Hâzım (292/905) İsmâil'in kırk yıl boyunca Ebû Hanîfe'nin Irak'taki anılarını yok etmek için mücadele ettiğinden şikâyet ederdi.⁶⁷ İsmail, hadis koleksiyonları hazırladı.⁶⁸ Bu koleksiyonlar hadis rivayetleri ve ravi senetleriyle kendi görüşlerini desteklediği için dikkat çekiciydi.⁶⁹ (Muhtemelen dokuzuncu yüzyıl Mâliki hukuku arasında) O ayrıca Medine hukuku hakkındaki bilgisi dolayısıyla övünüyordu. Mihne'nin (237-239/ 851-853) sonunda Mütevekkil'e başkadı olan Basralı Yahya b. Aksâm (242/857)'i ziyaret edişinin hikâyesini şöyle anlatmaktaydı: "Onunla hukuk hakkında "Medine halkı diyor ki..." diye tartışan bir kaç kişi vardı. Benim geldiğimi görünce "İşte Medine geldi" dedi. Burada kadı İsmail'de gördüğümüz bakış açısı, Kitabu'l-Ma'rifede gördüğümüz bakış açısı ile neredeyse aynıdır. Hadise saygı, Medine'ye saygı, İmam Mâlik'e saygı, fakat Ebû Hanife ve onun mezhebine karşı düşmanlık. İbn Sa'd'ın Tabakât'ında tüm noktalar belirgin bir biçimde daha keskin olarak paylaşılmıştır.

İbn Sa'd'ın Tabakâtı ile Fesevî'nin KMT'si arasındaki dikkat çekici fark birincisi onu Bağdat fenomeni olarak görürken ikincisinin onu Kûfe ile ilişkilendirmesidir. İbn Sa'd için Kûfe hala hadis faaliyetleri için önemli bir yerdir. Fesevi için ise Kûfe'nin ünü uzun bir geçmişte daha doğrusu Kûfelilerin utancının gölgesinde kalmıştır. Kûfe'de Ebû Hanife ve onun öğrencilerini cerhetmek ve Kûfe'deki zayıf ravileri listelemek için ayrılmış uzun bölümlerden zaten bahsedilmişti. İbn Sa'd, büyük şehirlerin çoğunda hadis ile rey, sünnet ile zındıklık arasında ideolojik mücadeleleri görürken Fesevi, Medine ile Kûfe arasında coğrafi bir mücadele ve Basra'nın kendisini Medine ile aynı seviyeye getirme çabasında olduğunu görme eğilimindedir. Gelecekçi hukuk için Medine tecrübeleri hayata geçirilirken, Kûfe arka planı da Hanefilik için hayata geçirilmiştir.

Kûfe tecrübelerinin Hanefî hukukuna nereden geldiği İbn Sa'd'da gizli midir? Mâliki polemistlerinin bunu icat etmiş olması muhtemel görünmemektedir. Fesevî ve diğerleri, Hanefî mezhebini, Emevî döneminin meşhur olmayan atalarıyla övünen hukukçularının şehri Bağdat ile tanımlamaktan dolayı mutluluk duymaktadırlar. Daha büyük bir olasılıkla; ılımlı Basra muhaddisleri tarafından sahiplenilen Medine arka planı ile yüzleş-

⁶⁷ Kadı İyâd, Tertib, c.3, 170.

⁶⁸ Sezgin, GaS, c.1, 475, 476; Kadı İyâd, Tertib, c.3, 180.

⁶⁹ Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunun, thk. Şerefettin Yaltkaya, Rifat Bilge, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941, 1943, 1279 (2 cilt); s.v. Fadlu's-Salah ala'n-nebi

mek için, dokuzuncu yüzyılın Hanefî savunucuları tarafından Kûfe altyapısı keşfedilmiş olmalıdır. Biz İbn Sa'd'dan sonra Hanefî mezhebi ile kimlik kazanmış çeşitli Kufeli otoriteleri bularak kontrol edebilmeliyiz. Bu Nurit Tsafirir'in benzer sonuçlar ile kısmen farklı bir listeye uyguladığı metodudur.⁷⁰ Saymerî tarafından Ebû Hanife'nin öğrencisi olarak tanımlanan ve İbn Sa'd'ın hiç Hanefî bağlantısını zikretmediği sekiz Kûfeliden üçü dışında, Saymerî, Hatib el-Bağdâdî ve İbn Ebî Vefâ tarafından hiçbir kaynak belirtilmemiştir.⁷¹ Yani Saymerî'nin kendisi, bu üçü için bizim en eski kaynağımız olarak gözükmektedir. Sekiz kişiden birinin, *Târihu Bağdat*'ta onuncu yüzyılın Hanefî biyografi yazarı İbn Kas'ın bir eserinde Ebû Hanife ile bağlantısı kurulmuştur.⁷² Bir tanesi Mısırlı et-Tahavî (321/933), diğeri de et-Tahavî aracılığıyla onun hocası İbn Ali İmran (280/893) tarafından Ebû Hanifeyle ilişkilendirilmiştir.⁷³ Son olarak iki tanesi Bağdatlı İbnü's-Selcî (266/880) tarafından Ebû Hanife ile bağlantısı kurulmuştur.⁷⁴ Benzer sonuçlar, İbn Ebî'l-Vefâ'nın Ebu Hanife ile ilişkili kırk küsur erken dönem Kûfelinin incelenmesi sonucunda da ortaya çıkmıştır. İbn Ebî'l-Vefâ'nın herhangi bir kaynak adı vermediği yerde (her zaman değil) sıklıkla Saymerî'yi ve de azalan sırayla İbnü's-Selcî, İbn Ebî İmran ve Tahavî'nin ismini zikreder. (Bazen İbn Ebî Vefa Tabakât rical kitaplarından daha çok fıkıh kitaplarından açıkça isimler almıştır. Horasandaki Hanefî hadisçiliğinin tarihi, özellikle fıkıh kitaplarından yapılan alıntılara dayanıyor görünmektedir.)

Tsafirir bu irtibatlara benden daha çok güvenme eğilimindedir.

Yarı Hanefîlerin, Hanefî bağlantıları muhtemelen Gelenekçi gruba dahil olmaları nedeniyle ikincil olmuştur ve özellikle yalnızca bu ayrıntıyla ilgilenen Hanefî yazarlar tarafından belgelenip korunmuştur.⁷⁵

Kesin kanıtın ortaya çıkması pek olası görünmemektedir.. Fakat pek çok Kûfelinin Ebû Hanife'yi kınamaları (Kitabul Marifede olduğu gibi) aynı Kûfelilerin onu övmelerinden (Saymerî'de ve onun kaynaklarında geçtiği gibi) daha erken bir dönemde iddia edilmiştir. Biz Hanefî geleneğinin arka-

⁷⁰ Nurit Tsafirir, "Semi-Hanafis and Hanafi Biographical Sources" *Studia Islamica*, no. 84, 1996, 67-85 (özellikle 80-83)

⁷¹ Zâide, (160-161/777); Mindal b. Ali (167-168/784) ve Hafs b. Ğıyas (194/809-810). Hatib el-Bağdâdî, Saymerî'nin eserinin daha kapsamlı bir versiyonunu bağımsız olarak sahip olduğumuzdan daha iyi biliyor gibi görünüyor.

⁷² Vekî' b. Cerrâh (197/812)

⁷³ Zufer (158/774-775); İbnü's-Selcî ve Kâsım b. Ma'n (175/791-792) yoluyla Ebû Hanife'ye bağlanmıştır.

⁷⁴ Züfer ve Hibbân b. Ali (171/787-788)

⁷⁵ Tsafirir, "Semi-Hanafis" 85.

sında ama sadece Hanefilik karşıtı uydurmaları bulabilecek miyiz? Tsafirir, Başka bir Kûfeli olan Yahya b. Zaide ile ilgili olarak şunları söylüyor:

*Târîhu Bağdât ve Ahbâr'daki rivayetler, İbn Ka's yoluyla, Cevâhir'de bulunanlar ise Tahavi yoluyla nakledilmiştir. İbn Ka's Bağdat'ta, Tahâvî Mısır'da çalıştılar ve onlar Hanefî rivayetleri birbirinden bağımsız olarak naklettiler.*⁷⁶

Tahâvî, hayatının sonlarına doğru Bağdat'a göç etti, ama yine de, muhtemelen onun kitapları İbn Kas için ulaşılabilir durumdaydı. Dahası, Tahavi, Bağdat'taki Hanefî ictihadlarını öğrenmiş olan ve İbnü's-Selcî'den biyografik rivayetler nakleden hocası İbn Ebî İmran yoluyla Bağdat hadisçiliği ile bağlantılıydı.⁷⁷ Böylece, Mısır ve Bağdat gelenekleri ortak bir kökene sahipti.

İbnü's-Selcî, Ebû Hanif'e'nin ictihadlarına hadis ilave etmek için ve diğer taraftan geleneksel saldırıları bertaraf etmek için uğraşan bağımsız bir kişi olarak biliniyordu. Artan gelenekselleşme iddialarına sahip olan Medine arka planını dengelemek amacıyla Hanefî hukukunun zengin Kûfe arka planını geliştiren tek kişiydi.⁷⁸ Eğer biz Calder'ın Şeybânî'nin eserlerinin yaklaşık 250 yıllarında bugünkü şekline ulaştığı düşüncesini kabul edersek, onun Hadis ilmindeki çalışmalarıyla birlikte Hanefiliğin biyografik olarak yeniden inşasını mantıklı bir adım olarak görülmüş olması gerekir.⁷⁹ Hanefî biyografi geleneği daha sonra Tahâvî, Ahmed b. es-Salt, Mukram ibn Ahmed, İbn Kâs ve Saymerî tarafından oldukça geliştirildi.⁸⁰

Hanefî hukukunun Kûfe arka planının ilerleyen hususiyeti, hadise bağlı olan eski Medine geleneğinden başlayarak Hanefî ve Mâliki hukuk literatüründe de gösterilebilmelidir. Ne yazık ki, hukuki literatürün tarihlenilmesi ile ilgili eski bir probleme sahibiz. Örneğin, Şeybânî'nin *Âsâr*'ının doğrudan doğruya Şeybani'ye (189/805) kadar ulaştığını varsayarsak, İbn Sa'd'ın çağdaş hukuk okullarını tanımlamada kısıtlı bir değeri olduğu ortaya çıkar. Oysa biz İbn Sa'd'ın güvenilir olduğunu varsayarsak o zaman *Âsâr*'ın atfedilişi sorgulanmış olur. En iyi test, Hilalu'r-re'y'in (245/859-860) *Vakfı* ve Sahnûn'un (240/854) *Müdevvene'si* gibi tarihlendirilmesi şiddetli bir şe-

⁷⁶ Tsafirir, "Semi-Hanafis" 83. Bu özel durumda İbn Kâs'tan gelen rivayet, yalnızca İbn Ebî Zâide'nin Kûfe ehlinin muhaddislerinden olduğu yönündeydi ki benim zihnimde hiçbir Hanefî bağlantısını taşımamaktadır. Hatibu'l-Bağdâdî, *Târîh*, c.14, 118, II. 9-15.

⁷⁷ Saymarî, *Ahbâr*, 158-159; İbn Ebî Vefâ, *Cevâhir*, c. 2, 90; al-Hasan ibn Ebî Mâlik, c. 2, 285; s.n. Abbad b. Suhayb

⁷⁸ Şu anda Hanefî hukuku ve Hadisler arasındaki uyum ve özeldir İbnü's-Selcî'nin eserleri hakkında bkz. Melchert, *Formation*, 49, 51-53.

⁷⁹ Calder, *Studies*, 66.

⁸⁰ Bütün bunlar hakkındaki bilgimiz Nurit Tsafirir tarafından zenginleştirildi. "Semi-Hanafis", 80-84 ve Eerik Dickinson "Ahmad b. al-Salt and His Biography of Ebû Hanifa" *Journal of the American Oriental Society*, 116 (1996), 406-417.

kilde sorgulanmayan hukuki çalışmalar olmalıdır.⁸¹ İlki, Kûfe otoritelerinin büyük bir çoğundan daha doğrusu Ebû Hanife ve onun yakın öğrencileri Ebû Yûsuf ve Şeybânî'den bahsetmemektedir. Bu nedenle, İbn Sa'd'ın Hanefî hukukunun Kûfe arka planının 240'ların yarısından sonra /850'li yılların sonlarına kadar olan bir zaman aralığında analiz edildiği iddiasını doğrulamaktadır.

İlk dönem Mâliki mezhebine gelince, Müdevvene, hadislere olan bağlılığın o dönemde oldukça yeni olduğunu; devamlı olarak, ravi zincirlerini de içeren hadis metinlerinden ziyade, çeşitli Medine ve Mısır hukukçularının düşüncelerine dayandığını akla getirmektedir. O zamana kadar İbn Sa'd ile Fesevi arasında vurgunun konuların gözlemlenen değişimi doğrulanmıştır. Diğer taraftan, Müdevvene, İbn Sa'd ve Fesevi'nin neredeyse yok saydığı Batı Mâliki geleneğinden geldiğinden dolayı tatmin edici olmayan bir tanıklık yapar. Ka'nebi'nin düzeltmeleri ile Muvatta, en azından Batı'dakine kıyasla Irak'ın Mâlikiliği arasında hadise daha güçlü bir bağlılığı teyit etmektedir.

Son olarak, o zaman, dokuzuncu yüzyılın biyografik literatüründe ne oldu? Hiçbirinin okunması İbn Sa'd kadar kolay olmadı. Ahmed b. Hanbel'in genellikle Ebû Hanîfe'yi Kûfe ile ilişkilendiren *el-İlel ve Marîfetü'r-ricâl*'i Abdullah b. Ahmed (290/903) tarafından derlendi. Örneğin; hukukun re'y ile oluşturulması hususunda Basra'da Osmân el-Bettî, Medine'de Rabîatü'r-rey ve Kûfe'de Ebû Hanîfe suçlanmaktadır.⁸² İmam Mâlik, hem Kûfe hem de Basra'yı Ebû Hanîfe'yi korudukları ve dinlediklerinden dolayı küçümsediklerini nakletti.⁸³ Ahmed bir noktada, İshak b. Necih'i Ebû Hanîfe'nin re'yini Basra'daki Osman el-Bettî'ye tahammülü ile suçlayarak geçmişe uzanan Hanefilikten şikâyet etmektedir.⁸⁴ Ebû Hanîfe'nin kendisi tarafından öne sürülen tüm özellikler, Bağdat'ta Hanefiliğin daha da gelişip gelişmediğine ışık tutmamaktadır. *İlel*, Hanefiliği kesinlikle erken dönem Kûfe hukuku dışında bir gelişme olarak tasvir etmez. Bununla birlikte, Ebû Hanîfe'nin takipçilerine bir ilgi de gösterilmemektedir. Hicaz ile hadisin tanımlanmasına gelince, Ahmed genellikle bir muhaddis olarak Mâlik hakkında çok

⁸¹ Calder, Hilâlü'r-Ra'y'ın K. Ahkâmu'l-Vakf'ına herhangi bir itirazda bulunmaz. *Studies*, 50-51, 146. O Hanefî hukuku için hiçbir Kûfe arkaplanı olmadığını varsayar. Müdevvene'nın Sahnun'a atfedilmesini sorguluyor fakat son düzeltme tarihi onun ölümünden yaklaşık on yıl sonradır. *Studies*, 19.

⁸² Ahmed, *İlâl*, c.3 (thk.Abbas), 137,156= c.2 (thk.Baydûn), 133, 141.

⁸³ Ahmed, *İlâl*, c.1 (thk.Abbas), 486; c.2, 373,547; c.3, 164= c.1 (thk.Baydûn), 181,332, c.2, 52, 144.

⁸⁴ Ahmed, *İlâl*, c.2 (thk.Abbas), 30= c.1 (thk.Baydûn), 216.

saygılı konuşur. Fakat ben *Kitabu'l-Marife*'de olduğu gibi Hicaz geleneğinin genellikle güvenilir olduğuna ve Irak'ın yozlaştığına dair bir iz bulamadım.

Yahyâ b. Maîn'in toplanan sözlerini Hanefiliğin kökenleri hakkındaki probleme uygulamak oldukça zordur. Benzer şekilde İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ı, Yahyâ'nın *Târih*'i genel olarak şehirler ile organize edilmiştir: İlk önce Mekte ve Medine daha sonra Küfe, Basra, Bağdat vb. Ebû Hanife ve Ebû Yusuf Kûfeliler arasında en çok bahsedilen kişilerdir. Bununla beraber bu sınıflandırma Yahya'ya güven vermez, yalnızca derleyen Abbâs ed-Dûri'ye (271/884) güven verir. Yahyâ'nın Ebû Hanife, Züfer ve Ebû Yûsuf hakkındaki yorumları, çoğu zaman tarafsızdır. Bazen olumlu olmakla birlikte Ahmed b. Hanbel'den çok daha dostçadır. Örneğin, "Züfer, rey sahibi ve oldukça güvenilmeye layık bir kişiydi."⁸⁵ Ne Yahyâ'nın, Ebû Hanifenin takipçilerinin yoğun olarak yaşadığını düşündüğü yer hakkında kötü bir yorum yaptı ne de hadisi Medine ile re'yî Irak ile tanımlamayı önerdi.

İbn Kuteybe (276/889) baş gelenekçi olarak tanımlanmıştı, fakat bu bir hataydı. Çünkü gelenekselcilerin kendisi onu benimsemediler ve İbn Kuteybe bazen yarı-akılcı görüşleri destekledi.⁸⁶ Onun kitabı "*Kitabu'l-Maarif*" ashabu'r-rey olarak isimlendirilen meşhur bir bölüm içerir: Kûfeli, İbn Ebî Leylâ (148/765-766), Ebû Hanife, Medineli, Rabi'atu'r-Rey, Basralı Züfer, Suriyeli Evzâi (157/774), Kûfeli Süfyanü's-Sevrî (161, 778) Mâlik b. Enes, Ebû Yûsuf ve Muhammed eş-Şeybâni.⁸⁷ (İbn Kuteybe, hiçbir yerde Şâfiî'den bahsetmez) Evzai, Süfyanü's-Sevri ve özellikle de Mâlik'i re'y ile tanımlamak, *Kitabu'l-Ma'rife*'nin eğilimine tamamen zıttır fakat kendileri de kendi re'ylere atıfta bulunan- Ahmed b. Hanbel'in ve Yahya b. Maîn'in sözleri ile tutarlıdır⁸⁸ *Maarif*bize Hanefiliğin Küfe ile tanımlanması hakkında hiçbir şey söylememektedir. Halbuki, İmam Mâlik'in ve Şâfiî'nin Hanbeliler ve diğerleri arasındaki dokuzuncu yüzyılda değişen itibarı, burada mümkün olanlardan daha fazla kapsamlı uygulama gerektiren çözümlü zor bir problemidir. Yine de, İbn Kuteybe'nin *Maarif*i ve Ahmed ve Yah-

⁸⁵ Yahya b. Maîn, et-Târih, thk. Abdullah Ahmed Hasan, Beyrut, Dâru'l-Kalem, c.1, 365 (2 cilt). Bu hususa aynı yazara ait başka bir esere daha başvurduğum. Ma'rifetü'r-Ricâl, c.1, Muhammed Kâmil el-Kassâr, Matbuat Mecmau'l-Lugati'l Arabiyyi, Şam, Dâru'l-Maarif.

⁸⁶ İbn Hacer'deki müzakereler için bkz. İbn Hacer, Lisânu'l-Mizân, Haydarabad, Matbaatul-Meclis, Dairatu'l-Maarif 1325-1327, c.3, 357-359; Gérard Lecomte, İbn Qutayba, Damascus, Institut Français de Damas, 1965, pt.2, chap.1; Yarı akılcı görüşler için özellikle İbn Kuteybe'ye bakınız, İbn Kuteybe, el-İhtilâf fi'l-Lafz ve'r-red ale'l-Cehmiyye ve'l-Muşebbih, thk. Muhammed Zâhid el-Kevseri, Kahire, Mektebetü'l-Kudsî, 1349.

⁸⁷ İbn Kuteybe, el-Maarif, thk. Servet Ukaşe, Kahire, el-Hay'a al-Amma li'l-Kitâb, 1992, 494-500 (6.baskı).

⁸⁸ Ebû Dâvûd, Suâlât Ebi Dâvûd, 226, Ahmed tarafından; Abdullah b. Nâfi'nin hadise iyi olmadığı, bunun yerine Mâlik'in re'yini bildiği nakledildi. Yahya b. Maîn, Târih, c.2, 325; Süfyanü's-Sevrî, Mâlik, Hasan b. Salih ve Evzâi'nin re'y hakkındaki kaydedilen görüşleri

ya b. Main'in sözleri, Medine'nin hadisle özdeşleştirilmesinin Basra'da güçlü (özellikle oradaki ılımlı gelenekçiler arasında) ve Bağdat'ta zayıf olduğunu göstermektedir.

Özetlemek gerekirse, görünüşe göre dokuzuncu yüzyılın biyografik sözlükleri erken dönem İslam Hukuk târihi hakkında en azından iki eski önermeyi savunulamaz kılmaktadır. Birincisi rey ve Irak'ın Hadislere ve Hicaz'a muhalefetidir. Schacht, (Mâlikî ve Şâfiî polemiklerinin aksine) Mâlik'in re'ye Hanefîliğe oranla daha bağlı olup olmadığı bağlamında sorgulamıştır.⁸⁹ Ben kendim, Irak gelenekçiliğinin nereden geldiğinin bir muamma oluşuna itiraz ettim. Bu bağlamda denilebilir ki, hiç kimse Medine'nin yöntemine maruz bırakılmanın Ahmed ve arkadaşlarını hadis ile meşgul olmaya yönlendirdiğini ileri sürmemiştir. Dahası, Halife İbn Hayyât ve İbn Sa'd'ın Mekke ve Medine'nin yanı sıra Kûfe ve Basra'da gelişmekte olan Hadis ekollerini gördükleri açıktır. Re'y'in ve Irak'ın hadislere ve Hicaz'a muhalefeti ancak dokuzuncu yüzyılın sonlarında Fesevi ile gelir.

Savunulamayan ikinci bir önerme ise Hanefî mezhebinin Kûfe hukukunun kişileştirilmesindeki kaynağıdır (Schacht ve Makdisi'nin analizlerine dayansa da benim kendi ifademdir)⁹⁰ Elbette ki birkaç Hanefî hukuk prensibini kabul eden yarı Hanefî olan kişiler vardır.⁹¹ Ebû Hanîfe Kûfe hukukunun çoğunu Bağdat'a; diğerleri de bu hukuku ondan alarak kendi şehirlerine götürmüş olabilir.⁹² Fakat Hanefî öğretisi ve Kûfe geleneği arasındaki çok sayıda bağlantı, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini dayandığı fikirleri araştırdıkları dokuzuncu yüzyılın sonlarında İbnü's-Selcî gibi Hanefîlerden gelmiş olmalıdır. Özellikle Hanefî hukuku Kufe'de değil Bağdat'ta (ve Basra'da) gelişirken, Kufe'deki yerel Hanefî geleneği önemsiz durumdadır.

Kaynakça

Abdulmecid Türki, “*Le Muwatta’ de Mâlik, ouvrage de fiqh, entre le hadit et le ra’y, ou Comment aborder l’étude du Mâlikisme Kairouanais au IV/Xe siècle*”, *Studia Islamica*, no. 86, 1997.

Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi fi'l-İlel ve Mârifeti'r-Ricâl*, thk. Muhammed Husâm Baydûn, Beyrut, Müessesetü'l-Kütübü's-Sekafiyye, 1410/1990.

⁸⁹ Schacht, *Origins*, 21,27, 114-115.

⁹⁰ Bkz. Melchert, *Formation*, 32-38.

⁹¹ Tsafirir, “semi-Hanefis” 73.

⁹² Nurit Tsafirir'in yakınlarda belirttiği gibi, “The Beginnings of the Hanafi School in Isfahan” *Islamic Law and Society*, 1998, 5,1-34. Muhtemelen geriye olan izdüşümünü kontrol edememektedir: kamplarının çoğu, Ebû Hanîfe meşhur olduktan sonra bir torunu tarafından keşfedilen bir aile defterine dayanır.

- Ahmed b. Hanbel**, *Kitâbu'l-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, thk. Vasiyullah b. Muhammed Abbas, Beyrut, el-Mektebetü'l-İslâmî, 1988.
- Christopher Melchert**, The Formation of the Sunni Schools of Law, *Studies in Islamic Law and Society*, 4, Leiden: Brill, 1997.
- Christopher Melchert**, "How Hanafism Came to Originate in Kûfe and Traditionalism in Madina", *Islamic Law and Society*, Vol. 6; No: 3, 1999.
- Christopher Melchert**, "Religious Policies of the Caliphs From al-Mutawakkil to al-Muqtadir", *Islamic Law and Society*, 1996.
- Christopher Melchert**, "The adversaries of Ahmad Ibn Hanbal" Arabica, xii, 1997.
- Ebû Zur'a ed-Dimeşki**, *et-Târih*, ed. Şükrullah Nimetullah el-Kûcânî, Şam, Mecmeu'l-Lugati'l-Arabiyye, 1980, ed. Halil Mansur Beyrut, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- Ebu'l-A'rab**, *Kitâbu'l-Mihan*, thk. Yahya b. Vehîb el-Cebûrî, Beyrut, Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1403/1983; diğerk baskısı 1408/1988.
- Ebûbekir el-Mâlikî**, *Kitâbu Riyâzu'n-Nüfûs*, thk. Beşir el-Bakkûş, Beyrut, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1983.
- Erik Dickinson** "Ahmad b. al-Salt and His Biography of Ebû Hanifa" Journal of the American Oriental Society, 1996.
- Erik Dickinson**, "The Development of Early Muslim Hadith Criticism" Ph.D.diss; Yale Univ, 1992.
- el-Hallâl**, *Müsned min Mesâil Ebî Abillah Ahmed ibn Muhammed ibn Hanbel*, thk. Ziyâuddin Ahmed, Asiatic Society of Bangladesh Publication, (Dacca: Asiatic Society of Bangladesh, 1975).
- es-Saymerî**, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih, Silsiletü'l-Matbûat*, 13, Haydarabad; Matbaatu'l-Maarif eş-Şarkiyya, 1394/1974) Diğerk baskı (Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1976)
- et-Taberî**, *Annales*, M.J de Goeje, Leiden: E. J. Brill, 1879-1901.
- et-Taberî**, *Târihu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Zehîru'l-Arab, (10 cilt) Kahire, Daru'l-Maarif, 1960-1969.
- Fesevî**, *Kitâbu'l-Ma'rife ve't-Târih*, thk. Ekrem Ziya Umerî.
- Fuat Sezgin**, *Geschichte des arabischen schrifttums*, 9 vols. to date (Leiden: E.J. Brill, 1967) vl. 1.
- George Makdisi**, "Tabaqat-Biography: Law and Orthodoxy in Classical Islam" *Islamic Studies* (Islamabad), xxxii, 1993.
- Gérard Lecomte**, İbn Qutayba, Damascus, Institut Français de Damas, 1965, pt.2.

- Halife İbn Hayyât**, et-Târih, thk. Ekrem Ziya Umerî, 2. Baskı, Şam, Dâru'l-Kalem, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1977.
- Halife İbn Hayyât**, *Kitâbu't-Tabakât Rivâyetü Ebî İmrân Mûsâ et-Tüsterî*, thk. Ekrem Ziyâ Umerî, Bağdat, Matbaatü'l-Anî, 1387/1967, *Kitâbu't-Tabakât*, thk. Süheyl Zekkâr, 2. Baskı, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1414/1993.
- Harald Motzki**, "The Musannaf of Abd al-Razzaq al-San'ani as a Source of Authentic a hadith of the First Century A.H." *Journal of Near Eastern Studies*, 1, 1991.
- Harald Motzki**, *Die Anfänge der Islamischen Jurisprudenz: Ihre Entwicklung in Mekka bis zur Mitte des 2./8. Jahrhunderts* (Stuttgart: Franz Steiner, 1991)
- Hatib el-Bağdâdî**, *Târihu'l-Bağdât*, (14 cilt), Kahire, Mektebetü'l-Hâncî, 1931.
- İbn Abdilberr** (463/1071), *el-İntikâ fî Fedâilî'l-Eimmeti's-Selâseti'l-Fukahâ*, Kahire, Mektebetü'l-Kudsi, 1350.
- İbn Ebî Ya'lâ**, *Tabakâtu'l-hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fikî, Kahire, Matbaatu's-Sünneti'l-Muhammediyy, 1952.
- İbn Hacer**, "*Tehzibu't-Tehzîb*" 12 vols, Haydarabad, Meclisu Dâiratü'l-Maârifî'l-Nizâmiyye, 1325-1327, vol. 3.
- İbn Hacer**, *Lisânu'l-Mizân*, Haydarabad, Matbaatul-Meclis, Dairatu'l-Maarif 1325-1327.
- İbn Hallikân**, *Vefeyâtu'l-A'yân*, İhsân Abbas, (7 cilt+indeks) (Beyrut, Daru's-Sekâfe, 1968, 1973; Diğer baskı Dâru Sâdır)
- İbn Hazm**, *el-Ihkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Kahire, Mektebetü'l-Hâncî, 1925, Diğer baskısı Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Kuteybe**, *el-İhtilâf fî'l-Lafz ve'r-red ale'l-Cehmiyye ve'l-Muşebbih*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevseri, Kahire, Mektebetü'l-Kudsi, 1349.
- İbn Kuteybe**, *el-Maarif*, thk. Servet Ukaş, Kahire, el-Hay'a al-Amma li'l-Kitâb, 1992.
- İbn Sa'd**, *Biographien*, ed.Eduard Sachau, Leiden E. J. Brill, 1904-1940, vol 7/2.
- İbn Sa'd**, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ: el-Kısmu'l-Mutammim li Tâbii Ehli'l-Medine ve Men Ba'dehum Min Rubi't-Tabakati's-Salisa ilâ Muntasaf et-Tabakati's-Sâdisa*, thk. Ziyad Muhammed Mansur, Silsiletü İhyau't-Turas, Medine, el-Câmiatu'l-İslamiyye-el-meclisu'l-İlm, 1403/1983.
- İbn Sa'd**, *Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrût, Dâru's-Sâdır, 1957-1968 (yeni baskısı 1418/1998).
- İbnü'l-Cevzî**, *el-Muntazâm*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata- Mustafa Abdulkadir Ata-Nuaym Zuzur, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye,1992.
- İbnü'n-Nedim**, *Kitabu'l-Fihrist*, Rıza Taceddüd, fen 6, makale 6.

- J. W. Fück**, “İbn Sa’d” *Encyclopaedia of Islam*, Krş. el-Haris b. Ebî Usâme et-Temîmi (282/896)den bahseden Fuat Sezgin: GAS, cilt. 1, 300.
- Jonathan E. Brockopp**, “Early Islamic Jurisprudence in Egypt: Two Scholars and their Mukhtasars” *International Journal of Middle East Studies*, 30 (1998).
- Joseph Schacht**, “The School of Law and Later Developments of Jurisprudence”, *Law in the Middle East*, Cilt: 1: *Origin and Development of Islamic Law*, ed. Majid Khadduri, Herbert J. Liebesny (Washington D.C: Middle East Institute, 1955);
- Joseph Schacht**, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Oxford: Clarendon Press, 1950).
- Kâdı İyâd**, *Tertîbu'l-Medârik ve Takrîbu'l-Mesâlik li-Ma'rîfetü A'lâmi Mezhebi Mâlik*, thk. Ahmed Bekîr Mahmûd, Beyrut, Mektebetü'l-Hayâh, 1967-1968.
- Kâtib Çelebi**, *Keşfu'z-Zunun*, thk. Şerefettin Yaltkaya, Rifat Bilge, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941, 1943.
- M. Hinds**, “Mihna” *Encyclopedia of Islam*.
- M. Talbi**, “Kairouan et le malikimse espagnol” *Etudes d'orientalisme dédiées a la mémoire de Lévi Provençal*, Paris: G-P Maisonneuve et-Larose, 1957.
- Miklos Muranyi** “Die Frühe Rechtsliteratur Zwischen Quellenanalyse und Fiktion”, *Islamic Law and Society*, iv, 1997.
- Mikos Muranyi**, *Beitrage zur Geschichte der Hadit und Rechtsgelehrsamkeit der Malikiyya bis zum 5. Jh. D. H.*, Bio-bibliographische Notizen aus der Moscheebibliothek von Qairawan (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1996.)
- Norman Calder**, *Studies in Early Muslim Jurisprudence*, Oxford, Clarendon pres, 1993.
- Nurit Tasafrir**, “The spread of the Hanefi School in the Western Regions of the Abbasid Caliphate Up to the End of the Third Century A.H” Ph.D diss, Princeton, 1993.
- Nurit Tasafrir**, “Semi-Hanafis and Hanafi Biographical Sources” *Studia Islamica*, 1996.
- Nurit Tasafrir**, “The Beginnings of the Hanafi School in Isfahan” *Islamic Law and Society*, 1998.
- Sa'di el-Haşimi**, *Ebû Zûr'a er-Râzî ve Cuhûduhu fi's-Sünneti'n-Nebeviyye*, el-Câmiatu'l-İslâmiyye, Medine, el-Meclisu'l-İlmî, İhyâu't-Turasu'l-İslamî, 3,3 vols, 1402/1982.
- Sam'ânî, Ensâb**, “Kaysânî” Beyrut, Dâru'l-Cenân, 1408/1988.
- Susan A. Spector**, “Ahmad Ibn Hanbal's Fiqh” *Journal of the American Oriental Society*, 102 (1982).

Veki', *Ahbâru'l-Kudât*, thk. Abdulaziz Mustafa el-Merâğî, Kahire, Matbaatu'l-İstikame, 1947-1950.

Yahya b. Maîn, et-Târîh, thk. Abdullah Ahmed Hasan, Beyrut, Dâru'l-Kalem.

Yahya b. Main, Ma'rifetü'r-Ricâl, Muhammed Kâmil el-Kassâr, Matbuat Mecmau'l-Lugati'l Arabiyyi, Şam , Dâru'l-Maarif.

Yasin Dutton, "Amal v. Hadith in Islamic Law: The Case of Sadl al-Yadayn (Holding One's Hands by One's Sides) When Doing the Prayer" *Islamic Law and Society*, iii, 1996.